THE

SARASWATA

VYAKARANA

A SANSKRIT GRAMMAR

BY

ANUBHUTI SWARUPACHARYA

WITH THE COMMENTARY OF

VASUDEVA BHATTA

PART I.

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College

CALCUTTA.

PRINTED AT THE SATYA PRESS

1874

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A Superintendent, Free Sanskrit College of Calcutta

विद्वत्कुलतिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति
पाद प्रणीत प्रकाशित पुस्तकान्येतानि

१	आशुबोध व्याकरणम्	...	३।
२	धातुरूपादर्शः	...	२
३	शब्दस्तोम महानिधि [संस्कृत अभिधान]		१०
४	सिद्धान्तकौमुदी—सरलाटीकासहिता	...	११
५	सिद्धान्तबिन्दुसार [वेदान्त]	...	॥
६	तुलादानादिपद्धति [वङ्गाक्षरैः]	...	४
७	गयाश्राद्धादिपद्धति	...	१
८	शब्दार्थ रत्न	...	४।
९	वाच्यमञ्जरी [वङ्गाक्षरैः]	...	।
१०	छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर—सटीक		॥=
११	वेणीसंहार नाटक—सटीक	..	१
१२	मुद्राराक्षस नाटक—सटीक	.	१॥
१३	रत्नावली	...	।।
१४	मालविकाग्निमित्र—सटीक	..	१॥
१५	धनञ्जय विजय—सटीक	..	।
१६	महावीरचरित	.	१॥
१७	साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी—सटीक	..	२
१८	वैयाकरणभूषणसार	..	॥
१९	लीलावती	...	॥
२०	वीजगणित	..	१
२१	शिशुपालवध—सटीक	...	६
२२	किरातार्जुनीय—सटीक	..	२॥
२३	कुमारसम्भव—पूर्वखण्ड सटीक	..	१
२४	कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड	...	॥
२५	अष्टकम् पाणिनीयम्	...	॥
२६	वाचस्पत्यम् [संस्कृत वृहदभिधान]	...	६०
२७	कादम्बरी—सटीक	..	४
२८	राजप्रशस्ति		

सारस्वतं व्याकरणम्।

॥ पूर्व्वार्द्धम् ॥

श्रीवासुदेवभट्टविरचित-"प्रसाद"-नामटीकासहितम्।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

प्रकाशितम्।

कलिकाता-सत्ययन्त्रे

मुद्रितम्।

शका १०८६ ।

सारस्वतव्याकरणम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ सरस्वत्यै नमः ॥ गणपतये नमः ॥

नमस्कृत्य जगन्नाथं रामं राजीवलोचनम् ।
सीतां लक्ष्मणोपेतं सुरारिकुलनाशनम् ॥१॥
सारस्वतप्रसादाख्या व्याख्यानात्युचिता मुदा ।
क्रियते वासुदेवेन सरस्वत्याः प्रसादतः ॥२॥

"मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्योक्तेः शिष्टाचाराच्च ग्रन्थसमाप्त्यपेक्षितपरिसमाप्तिप्रत्यूहापोहादिप्रतिबन्धकनाशाय श्रीमद्भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति—प्रणम्येत्यादिना,

सारस्वतीमिति, टिड्ढाणञिति ङीप्, प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा यया सा प्रक्रिया तस्याश्च सरस्वतीप्रोक्तत्वेन सिद्धत्वात्तामनृजु ऋजुत्वं विधीयते, तस्या एव च ऋजुत्वमात्रात्मृदं घटं करोतीति वत् कर्म-त्वम् अत एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्सम्बन्धिनी सारस्वतीति व्याख्याने 'इत्यादि' इति च, स्यात् तस्य च प्रकृतिप्रत्ययपूर्वत्वेन संज्ञापूर्वकोविधि-रनित्य इत्यनित्यत्वेन कथं चित्प्रमाणाभावेपि संविकादय सोविकाणोनिषेध सरस्वती प्रोक्तप्रक्रियाकरणे च पिष्टपेषणादिदोष इत्यादिनिरस्तम् । अभूततद्भावात् ऋद्यीते विप्रासावपि महाविभाषानुवर्त्तनेन। अत्र यद्यप्यस्य आत्मनेपदप्रयोगत्वापरगामित्वात् क्रियाफलस्य 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति नियमादात्मनेपदमुक्तं

[illegible] परमात्मा [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] निरस्तम् ।

ननु [illegible] किं विशिष्टा प्रक्रिया [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] तस्मात् एव [illegible] ।

ननु [illegible]

[illegible] किं तत्त्वं परमात्मानं [illegible]

[illegible]

[illegible] इति वा [illegible]

[illegible] परमात्मा , [illegible]

[illegible] अतएव [illegible]

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः।

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ? ॥२॥

प्रकर्षेणाभिप्रशब्दप्रयोगः श्रीमच्छब्दादिवत्स्वरूपतोमाङ्गलिकत्वादेतदर्थानुष्ठा प्रधानकर्य-भावत्वात् पूर्वशास्त्रार्थकथाकथाभ्यास्येमावश्यकत्वं मन्त्रादिष्वीयते।

ननु—चिकार्यं शास्त्रमवश्यं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्य, सम्बन्धस्त्वप्रयोजनं—यावत् प्रयोजनं नासौ सम्बन्धो न निरूप्यते सम्बन्धानभिधा-यित्वादवेक्षावदप्रवृत्तिरिति प्रयोजनं वक्तव्यमित्यत आह—किमर्थं ? बालधी-वृद्धिसिद्धये—इति, यद्यपि व्याकरणेनुत्पादकमपि वदन्ति पूर्वाचार्यादिति बालाः शब्दानुत्पत्तिरहिताभीया धियो वृद्धिर्युत्पत्तिलक्षणाः सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै। अयं भावः—रक्षोऽहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनानीत्यादिमहाभाष्योक्तव्याकरणप्रयोज-नानां रक्षाद्यपि यद्वोक्तमव्याख्यानप्रयोजनं न तद्यम्यतः सिद्धेरन्यसिद्धेस्त-तोऽपि वेदादिना तत्रापि कातारैरध्ययनादिभिरेव वेदपाठस्य च रक्षादेरपि तत एव सम्भवात्तातोव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलं साधुत्वासाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजन-त्वेन विज्ञायते, विचारविशेषस्य विस्तरभयान्नोक्तः।

अत्र च प्रक्रियास्वत्वं विषयः। शास्त्रव्युत्पत्तिः प्रयोजनं। जन्यजनकभावः सम्बन्धः। शब्दव्युत्पित्ताधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयमपि सम्पन्नमेतैः समसूचि।

ननु पूर्वैरपि कापि प्रक्रिया क्रियतामित्यत आह—इन्द्रादय इति, "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः, पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः"। इत्या-द्युक्ता ऐन्द्रचान्द्रादिव्याकरणकर्तारः महेन्द्रादयो देवा वा यस्य शब्दवारिधेः शब्द समुद्रस्य अन्तं परं पारमियत्तया परिच्छेदेन न ययुः न प्रापुः। तथा च श्रुतिः —"दिव्यं वर्षसहस्रं पितेन्द्राय बृहस्पतिः शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगामेति" तस्य कृत्स्नस्य समस्तस्य प्रक्रियां वक्तुं नरो मादृशमनुष्यः कथं केन समर्थः ? अपिः कैमुतिकन्यायसंसूचनार्थः। व्यासवाल्मीकादयस्तु मुनयश्च वा। अयमभिसन्धि-—यदा बृहस्पत्यादयो वक्तारः इन्द्रादयश्चाध्येतारः दिव्यवर्षसहस्रादिव अध्ययनं समयस्तथापि प्रतिपदपाठेनापि शब्दस्य पारगमनं दुष्करं तदधुनाद्यतनं मदा मादृश-मनुष्ये च मन्दमतिना मन्दभाग्येनाल्पायुषाऽल्पविद्याभिभूतेन कथं पारं प्रक्रिया-न्तरं कार्यमित्यतस्तथा एवानुवादेन स्वसूत्रविधानमुचितमिति॥

— तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय सङ्गृह्यते—

अइउऋऌसमानाः ॥१॥

— अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते तेषां समान संज्ञा च विधीयते। नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरशुप्रयोगोऽपि

स्वाद्विधानमन्तरेण सुखबोधनासम्भवाद्भ्यासानन्तरं संज्ञाविधानं प्रतिजानीते —तत्रे ति, तस्मिन् प्रक्रियाजाते विधेये तावत्प्रथमं संव्यवहाराय शास्त्रे व्यवहरणार्थे संज्ञा अइउऋऌप्रत्याहारादिसंज्ञा बोध्य इत्यर्थे सङ्केतरूपा सरस्वतीप्रसादात्ऽर्थं ज्ञाता तया संगृह्यत इत्यर्थः। तत्रापाराद्विकीर्य वर्णानामेकत्वमनुपदिश्यमानसूत्रमाह—अइउ— ऋऌइति सप्तसूत्रम्। यद्यपि अकारादीनामव्युत्पन्नत्वादृष्टप्रातिपदिकत्वा द्व्यादिविभक्त्यपेक्षापि पदत्वासम्भवात्तथापि वासुदेवादीनामर्थानां सत्त्वात्पदविरहा भावात् प्रातिपदिकत्वाभिधेयत्वस्त्वात् विधानस्य सामर्थ्यकत्वेति वा प्रातिपदिकत्वा द्विभक्त्युत्पत्तिः पदत्व तस्मात् छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति छान्दसत्वाश्रयणात् सुपां सुलुगिति लुक्। तदीत—"विभक्तं प्रायशोऽीर्घवर्णस्याथ पदस्य च। सरस्वती इति सूत्रे इकोऽचो दीर्घत्वतः १" बहुवचनं च प्रत्येकं संज्ञासिद्ध्यर्थं अन्यथा समुदायस्यैव संज्ञा स्यात् तच्च सत्त्राविभिन्नोऽभेदोपचारात् विरुध्यते इदमप विप्रयत्वस्थानानुरोधेन सहपाठः। ननु अप्रत्ययसन्देहार्थे—सन्धौ सति यकारादीनामपि समानसंज्ञासन्देहः स्यात्, तत्रोक्तं व्याख्यानतोऽविशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति वचनात्तात्पर्येण तत्सन्देहनिरासकत्वात् अन्यस्तु स्वरस्थानेन सन्धिप्रयोगाप्रसिद्धत्वात्तदभावस्यान्तः तद्व्यवहृत् व्याकरणस्याना- र्षत्वेनाचीत्युक्त्यादावपि सन्धिकार्यं तस्।

केचित्तु इदं निपातान्त पाठेऽविभक्तिको स्पात एवात्र प्रकृतिभावात् जुह्वदिक्षा पचीति प्रकृतिभावमाहुः। अपरे तु पदप्रदर्शनेन वाक्यत्वाभावाद्विशेषपदे नित्या नित्या वानूप स्वरयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति वचनाविषयत्वात्सन्धि अभाव इत्याहुः। एव चाभिमतस्य च प्रकृतिरपि। अपरे तु द्विपदत्वेन ज्ञातं ते सन्ध्यभावम् पूर्वेषुक्तं वैस्पष्टं पाठस्वरार्थविरोध। ननु समानानावित्रि महार्थसंज्ञाकरणात् समान तुल्य

चितत्वात्, विवक्षितश्च सन्धिर्भवतीति नियमात् लौकिक प्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ २ ॥

मात्र परिमाणमित्यनर्थत्वादिह पृथगाख्यातेषां कथं समानत्वमितिचेत् । सत्र ह्रस्व दीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकनिरनुनासिकसंवृतविवृतादिभिरेते समान मात्रत्वादानन्त्य । ननु वर्णपरिगणनप्रकारेण संज्ञाविधानानुपपत्तेः एवमादिकं वाक्य शाखार्थ भेदभावे प्रत्यादिष्टेनार्थेन वाक्येन वाक्यभेदप्रसङ्गाद्द्वयप्रतिपादन युक्तमित्यत आह—प्रत्येकेति, वर्णपरिगणनस्यानुपलक्षकत्वादर्थद्वयविधानाभावान्न वाक्यभेदापत्तिरितिभाव । प्रत्याह्रियन्ते सङ्कोच्यन्ते वर्णा ये प्रतिकार्यमाह्रियन्ते वा प्रत्याह्रियन्ते, सं क्षीप्यन्त इति वा प्रत्याहारा अचादिप्रत्याहारा वक्ष्यमाणेष्वर्थ । प्रत्याहारार्थो संज्ञाकरणात्सर्वत्रान्त परिगणन मात्राधिक्यं । एतेषु सूर्य इति, बहुवचनं बहुत्वमाश्रयाभिप्रायेण—जात्यभिप्रायेण जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन मन्यतरस्यामिति वा अवयवावयविनोरभेदोपचारात् सूत्रावयववर्णाभिप्रायेण वा । ननु किमिति विवक्षित —न विवक्षितोऽविवक्षित तथा भावश्च तस्मात् तत भिमत आह—विवक्षितश्चेति, अत्र यद्यपि सन्धिर्विवक्षित एव भवति, विवक्षित सन्धि रेव भवतीत्युभयथापि नियमार्थमेव एकपदादौ विवक्षाभावेऽपि सन्धेः रावश्यकत्वात दृष्टं दृष्ट्वेत्यादीनां द्विवचनान्तानामेकपूर्वाणां निपातानां च प्रगृह्योविवक्षायामपि सन्ध्यभावाच्च तथापि विधेयार्थान्तुपसंहाराविषयत्व नियमस्यावगम्यते । विवक्षा भावे हेतुमाह—लौकिकेति, लोके भवा लौकिका मानवाश्च प्रयोगज्ञानाय । अथवा लौकिकप्रयोगाद्वरामयादयोऽनादिवत्प्रयोगाणां सिद्धये । समय. सङ्केतस्तन्मात्रत्वा द्युपदेशेऽननुनासिक इत्यादौ तुल्याभाव इत्याद्यपि सन्ध्यभाव इतिभाव, विपरीत पर्यवाय हेतु चकारो निपातत्वादिहेतुसमुच्चयार्थ ॥

ननु परिगणितानां वर्णानामिव समानत्वे मात्राणामित्यादौ दीर्घावयवादीनां समानकार्य न स्यादित्यत सूत्रान्तरमवतारयति—ह्रस्वेति, ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च ते भेदा येषामित्यर्थः ...

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते । लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । एकमात्रो ह्रस्वः, द्विमात्रो दीर्घः, त्रिमात्रः प्लुतः, व्यञ्जनञ्चार्धमात्रकम्—एषां संवृतोदात्तादिभेदाः सन्ति ।

उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि, एषां ह्रस्वा न सन्ति ।

सविवरणाकसमानसवर्णपदसमभिव्याहृतो सवर्णा । परस्परमिति, ह्रस्वस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतैः, दीर्घस्य दीर्घप्लुतह्रस्वैः, प्लुतस्य प्लुतह्रस्वदीर्घैः सवर्णत्वं, तत्र सवर्णसंज्ञ सवर्णशब्देनापि भवत्विति अणु सवर्णानां दीर्घोत्तरपदे समासमात्रम् कार्यं भवन्तीति भाव । अणुसवर्णा, सावर्ण्येन एकादि सावर्ण्येऽपि च भवतानागत् तयो स्वप्नभेदनिबन्धनात् । ननु ह्रस्वादिसंज्ञाविधानमकृत्वैव तदनुपदानसम्भवात्तत्र कथमिति यत्र आह—लोकादिति, शिष्टप्रयुक्तानां लोके ह्रस्वादिशब्दानां लोकसिद्धेः, नादिसंज्ञादिविधानमार्ह । लोकेषु इति अन्वादेशे ह्रस्वसंज्ञाकथना—एका मात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्र । एकमात्रोऽपि, तदुक्तम्—‘एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्’ इति । चर्वेरिति व्याकरणेऽपि न दर्शना, तदाह—‘चाषो वदति मात्रां तु द्विमात्रं चैव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलश्चार्धमात्रकम्’ । स्वरभेदात् सर्वोच्चारणादिषूत्पन्नम् उदात्तादिभेदाः । उच्चैर्भागेऽभिव्यक्त उदात्त । नीचभागे अनुदात्त, समभागेस्वरित इत्यर्थः । ए ऐ, ओ औ इति सन्ध्यक्षराणीति पञ्चाशद्वर्ण यन्त्रसन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावादिदम् । द्विमात्रत्वेन ह्रस्वभेदाभाव ह्रस्वा न सन्ति । अत एव दीर्घप्लुतोदात्तादिभेदाः द्वादश भवन्ति । इ उ ऋ लृ एषां ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तादिभेदैरष्टादशभेदभिन्नत्वम्, लृवर्णस्य च

उभये स्वराः ॥ ३ ॥

अकारादयः पञ्च, चत्वार एकारादय इत्युभये स्वरा उच्यन्ते ।

अवर्ज्या नामिनः ॥ ४ ॥

अवर्णवर्ज्याः स्वराः नामिन उच्यन्ते ।

अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः प्रत्याहारं जिघृक्षयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति— हयवरलञणनङमझढधघभजडदगबव खछठथचटतकपशषसेति ।

आद्यन्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामिति वर्णौ ग्राह्यौ.— आदिवर्णोऽन्त्येन सह गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः ।

दीर्घप्रयोगाभावात् लृवर्णमध्यपाठात् द्वादशद्वादशभेदवत्त्वम् ते च ह्रस्वसंज्ञिताया नैवोपयुक्ता इति भावोक्तः । उभये, समुदायस्य परामर्शकत्वादुभयशब्दप्रवृत्तिसत्त्वे च द्विवचनानुपयोगाभावादर्थविवक्षया वा बहुवचनम्। समानस्य संज्ञा सन्ध्यक्षरसंज्ञकाश्चोभय वर्णा स्वरसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः । अवर्ज्या, न अवर्णं वर्ज्यं यत्र ते इत्यवर्ज्या अवर्णभिन्ना अवर्णशून्या इत्यर्थः । अत्र केचित् कालापानुसारिणश्चतुर्दशस्वरा इति समाना द्वादश नामिन इत्याहुस्तदयुक्तम् उभयशब्दस्य पूर्वोक्तसमानसंज्ञकसन्ध्यक्षरसंज्ञकचतुर्दशपरामर्शकत्वेन ह्रस्वदीर्घस्वरूपाणामुपादाना चतुर्दशत्वे द्वादशत्वेऽपरभेदपरिस्थितौ मानाभावात् — तस्मात् पञ्च समाना, नव स्वरा, अष्टौ नामिन, तत्रैव दश सवर्णसंज्ञा । उक्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थस्य सम्बन्धमाह - अनुक्रान्ता इत्यादि, प्रत्याहर्तुमिच्छा जिघृक्षयिषा—प्रत्याहाराणां जिघृक्षयिषा तया ॥ आद्यन्ताभ्याम्, प्रत्याहारग्रहणार्थमधिकारसूत्रं पूर्वेणोत्तरेण सम्बध्यमानाभ्यामाद्यन्ताभ्यां गृह्यमाणा प्रत्याहारसंज्ञका भवन्ति । संज्ञाविधानसामर्थ्यात् मध्यगानामाद्यन्त

तथाहि—अकारो बकारेण सह वक्ष्यमाणः अब्प्रत्याहारः, स च अइउऋऌएऐओऔहयवरलञणनङमझढधघभजडदगब—इत्येतावदक्षरात्मकः संपद्यते। चटतकप— इति—चप् प्रत्याहारः। जडदगब—इति—जब् प्रत्याहारः। झढधघभ—इति—झभ् प्रत्याहारः। ञणनङम—इति—ञम् प्रत्याहारः। एवं यत्र येन येन प्रत्याहारेण कार्यं स तत्र तत्र ग्राह्यः, संज्ञानियमस्तु नास्ति॥

हसा व्यञ्जनानि ॥६॥

हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति।

वर्णानां च यादृच्छा भवन्तीत्यर्थः। तथा च, [illegible] वस्तुतस्तु पाणिनीय सार्वत्रिकं इयत् [illegible] प्रत्याहारा [illegible] इत्यर्थः। पाणिनीयवर्णो नाम यथा सतथा। संज्ञानियमस्त्विति, एतावता एवेति संज्ञायामनियम प्रतिपादनमाह [illegible] कार्यार्थं [illegible] इत्यर्थः। केचित्तु, यत्र यत्र येन येनेत्युक्त्याऽनियमप्रदर्शनं इत्याहुः।

सहेति, अनियम [illegible] नास्ति नियतत्वेन नियमात्, तदुक्तम् "अकार [illegible] चतुर्दश च [illegible] प्रत्याहारा [illegible]" इति, तथाहि—अम चय हल इण यम अम अच यर खय यय चय जय झष खर हश यश रल मय झस अय। ननु भोः प्रतिप्रत्याहारा [illegible] केषां [illegible] कथं निर्णेतव्यम्?—न च वर्णसमाम्नायसूत्रस्य [illegible] इति वाच्यम्, पाणिनीय प्रत्याहारविलक्षण [illegible] वर्णसमाम्नायसूत्रस्यैव वर्णे प्रत्याहारस्य [illegible] इति वाच्यम्, वर्णसमाम्नायसूत्र [illegible] नियमात्—अन्यथा प्रत्याहाराधिक्ये एकचत्वारिंशत्प्रत्याहारोऽपि न स्यात्। तथा, हसप्रत्याहारस्य ग्रन्थान्तरे व्यञ्जनसंज्ञा क्रियते तदेव विशदयति—हकारादय इति, हसप्रत्याहारोक्तैरेव व्यञ्जनव्यवहारे सिद्धे व्यञ्जनशब्दाभिधान

स्वरहीनं व्यञ्जनं तेष्वकारः सुखमुखोच्चारणार्थत्वादि-त्संज्ञो भवति ॥

कार्यीत् ॥७॥

प्रत्ययादतिरिक्तः कश्चित्कार्यी योऽयमागमोयं इत्-संज्ञो भवति ; यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ॥

वर्णादर्शनं लोपः ॥८॥

वर्णविरोधो लोपवत्, मित्रवदागमः शत्रुवदादेशः ।

पूर्वप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञार्थ—विगतं पदमं स्वरूपं यथाप्रस्त् व्यञ्जनम्, तदित्याह—
स्वरहीनमिति, स्वरेभ्यो हीनमथवा रहितमिति व्याख्याने चाकारादयोऽप्यन्यस्वरेषु स्वराभावात्तेषामपि व्यञ्जनत्वमापद्येत अतस्तत्परिहारार्थं स्वरहीनमिति बोध्यं। ननु उक्ता व्यञ्जनानीत्युच्चारणासामर्थ्यं तेभ्योऽप्यकारस्य व्यञ्जनत्वं स्यादत आह—तेष्विति, व्यञ्जनोच्चारणार्थं कतुं मध्यस्थस्याकारस्योच्चारणार्थोपादानतरेरिव संज्ञिकयो पुनः समीपादेव इत्यर्थः। इति गच्छतीति इत् शब्दस्य व्युत्पत्तिः। इत्संज्ञासूत्रमाह—कार्यीदिति, सादृश्यं चतुर्थी। कार्यार्थत्वं च प्रत्ययादिष्वेवेति प्रत्ययादतिरिक्त इत्युक्तम् प्रत्यय आदिर्यस्मिन् प्रत्ययादय इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः. प्रत्यय आगम आदेशधातुसूत्रगणपठ्यादियागि कालिङ्गानुशासनानादिना एकस्मिं एषोऽतिरिक्तो भिन्न. तत्र वर्णसमीप्यतत् कार्यकारी कार्यार्थिसमोऽतिसम्बन्धनियमनुमातुमाद्यर्थोऽपि रूपार्थोऽर्थः। अथवा प्रत्यय मतीति: प्रतीयत इति बोध: तस्मादि. प्रतीतकत्वप्रयोग-स्तद्वितः प्रत्ययकारादयस्याप्राप्तत्वं नाम इत्यर्थः। इत्संज्ञकस्य लोप इत्येव मताप्य यस्य तस्येति' एवं सर्वेषां तत्संज्ञकस्य लोपार्थं' अन्यथा विद्युत्प्रभृतीनामित् संज्ञायां लोपलक्षणे आदेशे क्रियमाणे पदोनिर्दिष्टयोरन्यधेच' स्यात्। लोपलक्षणमाह—वर्णेति, वर्णानां यावत्कालेन स्वरूपादर्शनमात्रविषय इति: अदर्शनं—अपौनःपुन्येन.'; अप्रयत्नि श्रिमाध्यापरोऽधिपतिसम्बाहर्योग्य। विरुध्यते वर्णो' विरुणद्धि इति वा वर्णविरोधः ॥

स्वरानन्तरिता हलाः संयोगः ॥ ९ ॥

कुचुटुतुपुवर्गाः, ङकारः च उवर्णं परिपठ्यताम् ॥

अरे ओ नामिनो गुणः ॥१०॥

नामिस्थानिका अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति ।

आरे औ वृद्धिः ॥११॥

आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञका भवन्ति ।

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥१२॥

अन्त्योयः स्वरस्तदादिर्वर्णः स टिसंज्ञको भवति ।

अन्त्यात्पूर्वोपधा ॥१३॥

स्वरानन्तरितेति, स्वरैरकारादिभिरनन्तरिता । अव्यवहिता हलो हसाद हला इत्यर्थः ... संयोग इति ... वर्णेन ... कुचु टुतु इति, वर्णा ... विजातीया ... सजातीयवर्णानुपूर्व ... संज्ञान्तरैकत्वाद्वाक्यानुपपत्तिलाभ ... —"एकारादन्यतमो ... भावात् ... विश्लेषो भावी ... " ... नामिन इति ... गुणत्वेन विधीयमाना नामिन एव स्थाने भवन्तीत्यर्थः । विपरीतमिदं ... नामिस्थानाबाधकेऽपि ... नामिन ... गुणस्य ... आरे, औ आ इति विभाव ... संज्ञा अकारस्य आकारो वृद्धिः, शेषं पूर्ववत् । अन्त्यस्वरादिष्टिः, अन्त्यस्वर ... आदिभूतोऽवयवो यस्य इति तद्गुणसंविज्ञानेन ... न ... आदित्वं तु ... अन्त्यस्वरात्पूर्वं ... एवादिरित्यर्थः । अन्त्यात्, अन...

अन्त्यात् वर्णसमुदायात्पूर्वो योऽवर्णः स उपधासंज्ञको भवति ।

\+ असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥१४॥

\+ विसर्गानुस्वारसंयोगादिपरो दीर्घश्च गुरुः ॥१५॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥१६॥

मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥

द्विबिन्दुर्विसर्गः । शिरोबिन्दुरनुस्वारः । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च ॥ ≍क इति जिह्वामूलीयः ॥ ≍प इत्युपध्मानीयः । अं इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्गः ॥

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

ङिति सामान्यनिर्देशाद्वर्णमात्रादित्युक्तम् । असंयोगादिरिति, असंयोगादि संयोगविसर्गानुस्वारा परे यस्य स तथा, विसर्गादिपरस्य ह्रस्वस्यापि गुरुत्वम् । तदुक्तम्—"संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् । विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन" मुखनासिकाभ्यामिति, नासिकामनुसरतीत्यनुनासिकोऽयं वर्णस्तद्धर्मे दीपधारणेऽपि । यद्यपि वस्तुतः नासिकामूर्ध्निमात्राभ्यामित्येवकारविधेर्नु मुखनासिकाभ्यामित्युक्तं तथाप्यत्र नासिकाशब्देन अनुनासिकोच्चारणस्थानयोर्नासाविवरयोरभिधानाभ्युक्तेन मुखनासिकेति तत्पुरुषाश्रयणाच्चाप्युक्तम् । यद्वा लघुपदैलीरिति पूर्वं मुखनासिकाभ्यामिति भाष्ये च प्रयोगाद्वा द्वन्द्वादेकवद्भावाभावे इत्युक्तम् अतएव 'वीणाकुशिलनाटेषु नित्यं वेद प्रयुज्यते । पाणिनेरपयोगात्'' इत्यादिप्रयोगः । दधिपयआदेराकृतिगणत्वादेकवद्भावाभाव सत्यः ॥

॥ इति सम्यक्पयोनिधी संज्ञाप्रक्रिया ॥

॥ अधुना स्वरसन्धिर्विधीयते ॥

इय स्वरे ॥१॥

इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ।

– दधिआनयइति स्थिते दध् य् आनय इति जायत् भवति ।

हसेर्हस ॥२॥

+ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति— इति धकारस्य द्वित्वं, पुनर्द्वित्वे प्राप्ते—न द्वित्वस्य द्वि रुक्तिः, द्वित्वविधानसामर्थ्यात् द्वावेव स्थितौ अन्ये इत्या लम्पन्ते ॥

अझे जबाः ॥३॥

स्वरोच्चारणसमया मेधा नियम्य सन्धिसूत्रोपन्यासक्रमात् प्राक् सन्धि निरूपणं प्रतिजानीते । अधुनेति—सन्धिश्च च, पूर्वोत्तरयोर्वर्णयोर्मिलितयोरर्थेन कृतायां प्रथमोद्दिष्टत्वेन स्वरसन्धिमभिधास्यन् अवर्णस्य च तवर्गेण सम्बन्धात् सवर्णे दीर्घं सहेत्यादेव परत्वेन बलवत्वात् अन्यपरित्यागेन इवर्णादिकमेव सन्धिमाह—इयमिति, प्रातिपदिकं प्रथमैकवचनान्तम्, तदुक्तम्—'सुपि विभक्तिर्न्नामि कतौ वा यत्र दृश्यते । एकवचनादिषु ततमाङ्के विवक्षुष्यते ॥' यत्वमिति भाव निर्देशः अनुपन्यासात्मेव सन्देहाभावाय । अर्धैकदेशेन मत्यपदव्याख्यानोऽस्य निपातनम् । हसे इति, यवं हस र् च ह च हौ ताभ्यामन्यो । रेफहकारवर्जित इति, रेफहकाराभ्यामन्य रेफहकारवर्जित इति वा—स्वरादिति, पञ्चमी कर्मणि स्वर इति पूर्वेण सूत्रादित्यनुवर्त्यं मध्य च भेदेनान्वयात्, अतएव हार्यं पार्श्वमित्यादौ, दीर्घात्परस्य न विकल्प् भाविपदार्थास्वीकारात् स्वरे इत्यनुवृत्ते र्वा पुनर्विधानम् । अथ इति कैश्चित् मते इति पठन्ति तन्मन्द, अभावस्य परजत्व इयमादधिकसंज्ञा मति अन्यो अत्र व्याख्यानमत्र बीज इति दिक् ॥

झसानां झभे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः । सवर्णत्वात् "वर्ग्ये वर्ग्ये च सवर्णः"—इति वच-नात् यथासंख्यं वा वक्तव्यः । स्वरहीनं परेण संयोज्यं । दध्यानय इति सिद्धम् ॥

गौरी अत्र । अर्हे इति विशेषणात् रेफस्य द्वित्वं किन्तु रायशो ह्रस्वपूर्वाद्रेफात्परयोर्यशोर्द्वित्वं भवति 'कलतुम्बि का' न्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं गौर्य्यत्र । स्वर इत्यनुवर्त्तते । एवमन्यत्रापि । यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदानुवृत्तिर्ज्ञातव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभि-र्लिख्यते ।

उयम् ॥४॥

नैमित्तिकन्यायेन सवर्णस्य सवर्ण एव भवतीति भावः । यद्यपि झसानां बहुत्वात् जबानां चाल्पत्वात् यथासंख्यत्वासम्भवस्तथापि वर्ग वर्ग वर्णसमुदायापेक्षया यथा-सङ्ख्यत्वमसम्भवत्वात् वा अतएवाधिमन्दिरादौ यथासङ्ख्येनादेशाभावः नवक्तव्यस्य सर्वोपाद्युसारित्वात् तदुक्तम् । "सारस्वतस्य तन्त्रेऽपि सूत्रवक्तव्ययोर्भिदा । सन्ति शेषवात सूत्रे वक्तव्य तु सर्वोक्त"—इति अत्रत्र सर्वोगाम्नातोऽपि कर्तव्यं यदि रत्नयादेशस्यासिद्धत्वात्तदभावः । तात् अर्हे—इत्यत्र सन्निहितत्वाद्धकारस्याप्युपलक्षण त्वात्सर्वोगादौ हात्परस्यापि सर्वोत्तम । यद्यपि माठरकौण्डिन्यन्यायेन शाखा विशेषेण रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वेन द्वित्वकार्ये बाध एवेति विशेषणवैयर्थ्यं, तथा; यस्येष प्रपञ्चार्थमित्यदिन्द्रियमनुमन्येयं । कथमो ऊकारादित्यसौ हिरिति अनुवर्तमानेऽपि हिरिति पूर्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं पापाच्चिदिकान्यायेन लघीयसन कृतो न स्यात् ? "अधो रेफत्वधीयात यथाद्रेफस्य चोर्ध्वता । तुम्बिकादृष्टान्तात् च तेल कलसमागमे यथोर्ध्वस्थानमायाति रेफस्याधो दृश्यते स्वर दृष्ट्वा लघीयाति सहस्रोपरि गच्छति अवसाने विसर्गे शाक्षिधा रेफस्य लक्षणम् ।"

उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । मधु-अत्र—मध्वत्र ।

ऋ रम् ॥५॥

ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ-अर्थः—पित्रर्थः ।

ऌ लम् ॥६॥

ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । ऌ-अनुबन्धः लनुबन्धः ।

ए अय् ॥७॥

एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनं ।

ओ अव् ॥८॥

ओकारो अव् भवति स्वरे परे । लो अनम् लवनम्, औ आवि भवति ।

गवादेरवर्णागमोऽचादौ वक्तव्यः ॥*॥

गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः गवेन्द्रः । गो अजिनम् गवा

यत्तु, गोत्वचैव हिले दीर्घादाचार्याणामित्यनेन विकल्पमिति, तदसत् दीर्घा चार्याणामित्यनेन द्वात्रिंशत्यादौ दीर्घाद्वा परस्य यो द्वित्वनिषेधात् व्याख्यानात् रस्य च [illegible] नामाभिरिति पश्चात् एतादेतत्पदमनुवर्तते—इति पञ्चाभिन् [illegible] अर्थ । यथा चाभि सरस्वतीमि ततस्तूर्वं ततश्च न चाभ्निश्रद्धेर्मेति व्यवस्थितान्वय । लृ अनुबन्धो यस्य स लनुबन्धः ।

गवादेरित्यादि गवादेरिति, यद्यपि क्रियाद्याधर्मनिरासकत्वाभावादव्यव-स्थासात् तथापि गवादेरिति पञ्चमीनिर्देशात् गवादेः पर अवर्णस्य आगम आगमनं भवति । केचित्तु गवादेः अवर्णयो भवति क्वचिदवर्णस्य परभूतस्य आगमो-ऽस्तत्त्वव्यवस्थितप्रतीत्यर्थं तेन गोऽजिनमित्यादिसिद्धिरिति व्याचख्युः । मन्ये तु गोऽग्र मित्यादौ क्वचिदवर्णस्य वाचन अभीष्टमाहुः । वक्तव्यं वक्तव्यत्वाद्वा इन्द्राद्य गवाक्ष गवेन्द्र इत्यत्र नियम इतीष गवेन्द्र इत्यत्र वा गोऽक्ष गोऽजिनमित्यत्र च

ढिनं। प्र ऊढः प्रौढः। स्व ईरिणी स्वैरिणी। अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी सेना।

क्वचित् स्वरवद्वकारः। यथाध्वपरिमाणे—गव्यूतिः। अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गोयूतिः।

ऐ आय् ॥९॥

ऐकार आय् भवति स्वरे परे। नै अकः नायकः।

औ आव् ॥१०॥

औकार आव् भवति स्वरे परे। तौ इह ताविह।

य्वोर्लोपश्च वा पदान्ते ॥११॥

पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति स्वरे परे। तौ इह ताविह ता इह। ते आगताः तयागताः त आगता। पटौ इह पटविह पटइह।

किन्तु एदोतोत इत्यत्रापेक्षीय। गोपयं गोऽजिनमिति प्रकृतिभावोऽपि प्रौढ इत्यादावर्थागमस्य बहिरङ्गत्वेनापि प्रथमं सन्धिविधानसामर्थ्यादित्यत्वात्र प्रौढ प्रौढि भावोऽपि स्वैरं स्वैरिणी अक्षौहिणीत्यादय प्रयोगतो ज्ञेया। प्रसङ्गादाह—क्वचि-दिति, गव्यूति क्रोशद्वयमभिधानात् क्वचिदित्युक्तेर्वा मिश्रीभावे गोयूति रित्येव, अतएव प्रकार्ये [illegible] तथा अयादेशमारितो [illegible] कोयोऽन्य, एवं गव्यमाव्यादय प्रयोगतो ज्ञेया। अमुनैव गव्यादिसिद्धावोदौ तोऽपि स्वरवदित्यनारम्भणीयमिति वैयर्थ्यम्। सिद्धे सत्यारम्भमाणो विधिर्नियमा येति यादिनिमित्तयोरेवौदौतोरिति नियमार्थत्वात्, अतएव आउक्ते पोयते इत्यादौ तदभाव, अथो पूर्वसूत्रे ओऽयादीनमनुवर्त्य व्याचष्टे—अयादीनामिति, तत्रैतत्प्रारि-तानामित्यर्थः। इच्छ इच्छतीति, इच्छमाचष्टे इत्यर्थे णिचि टिलोपे इच्छयति, तत क्विपि णिलोपे इच्छ य इत्यादौ लोपाभाव। लोपश्चेति, न पूर्वकार्ये

सोऽपि पुनर्न सन्धिः । सन्धिस्तु भवति ऐ अयै इति ऐ सन्धिरिति ऐ रायीति ।

एदोतोऽतः ॥१२॥

पदान्ते एकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ।

सवर्णे दीर्घः ॥१३॥

अक् सवर्णे सवर्णे परे अक् दीर्घो भवति । यथा दण्ड अग्रम् [illegible] । दधि इह दधीह । भानु उदय भानूदयम् ॥

सवर्णाद्दीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।
पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥१॥

[illegible] सन्धिविधानात् [illegible] भवत्येव । यद्यपि [illegible]
तथापि [illegible] पूर्वोक्तादेव [illegible]
[illegible] सन्धिः । [illegible]
सोऽपि सन्धि [illegible] सन्धिर्भवत्येव [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । एदोतोऽत इति — [illegible]
[illegible] विशेषणात् [illegible]
[illegible] सवर्णे दीर्घ इति सवर्णे [illegible] । सवर्णे इति
पूर्वपरयोरेकादेश [illegible] दधीत्यादौ [illegible]
[illegible] विशेष । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषोबलवान् भवेत्।
परेण पूर्व्वबाधोहि प्रायशोदृश्यतामिह ॥२॥

अ इ ए ॥१४॥

अवर्णे इवर्णे परे सह ए भवति। तव इदं तवेदं। मम इदं ममेदं।

हलादिरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः॥ + ॥ हल ईषा हलीषा। लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा। मनस् ईषा मनीषा।

ओमि च ॥ १५ ॥

— ओमि परे नित्यं टेर्लोपो भवति। अद्य ओम् अद्योम्।

प्रायश इति, परमन्दस्येष्टवाचित्वात् पूर्व्वेणापि क्वचित्परमत्र इति दीप्यते शीलीपर्य्येत्यतीमत्कृतमुत्यापाद्गतमेतस्य च निपातत्वमनेकार्थत्वात् शीलमकार इत्यादौ अकारस्य ऋकारे ऋकारो वा परे प्रकृतिभावोपि वा परे दीर्घश्चेति वक्तव्यम्, शीलमकार इत्यादौ अकारऌकारयोर्वा सवर्णे अन्तवर्णौ सवर्णत्वात् दीर्घऌकाराभाववादिमते दीर्घश्च इत्यादि। हलादेरिति वक्तव्यत्वात् क्वचित् विकल्पेन क्वचिच्च नित्यमिति तत्रावर्णान्तोपसर्गस्य डादौ धातौ टिलोपात् प्रेजते प्रोजतीत्यादि एडादौ सुब्धातौ वेति उपेडकीयति उपैडकीयति प्रोघीयति प्रौघीयतीत्यादि प्रकश्च, प्रार्कश्च, कुलटा सीमन्तश्च केशेष्वेव अन्यत्र सीमान्त पतञ्जलि सारङ्ग इत्यादौ नित्यमेव अर्थे वेत्यादावनवधारणार्थे एव, अवधारणे न अद्यैव अत्र तथा ओमि नित्यार्थोत्र शिव वा इहोत्यत्र धातूपसर्गयोः कार्य्यमन्तरङ्गमित्यन्त- रङ्गत्वादादावेकारे कृते गोयुभयो स्थाने भवति अमसेऽसावन्तरन्त्यस्वरेऽस्मि न्नाङ् माङ्कादेशप्रत्ययादाद्यवर्णोत्पत्तस्य टिलोपाच्चिवेत्यादि तथा पटद् इत्यादावव्यक्तानुकरणस्यानुकरणत्वादत्रेत्य इतौ टिलोपात् पटितीत्यादि द्विरुक्तस्य पूर्व्वदरादिर्व्विकल्पेन अवर्णाभावात्पटत्पटेति पठत् पटदितीत्यादि एव मन्यतापि प्रयोगतो ज्ञेयम्॥ क्वचिदिति, सुखार्त्त इत्यादौ तृतीयासमासे यार्त्ते

उ ओ ॥ १६ ॥

अवर्णं उवर्णे परे सह ओ भवति । गङ्गा उदकम् गङ्गोदकम्

ऋ अर् ॥ १७ ॥

अवर्णं ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव ऋद्धिः तवर्द्धिः ।

क्वचिदार् ॥ १८ ॥

अवर्णं ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णं । शीत ऋत, शीतार्तः ।

ऌ अल् ॥ १९ ॥

अवर्णं ऌवर्णे परे सह अल् भवति । तव ऌकारः तवल्कारः ।
ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ॥ × ॥ होतृ ऌकार, होतॢकारः । होतॄकार ॥

रलयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ॥ + ॥ परि अङ्क, पर्यङ्कः पल्यङ्कः ॥

ए ऐ ऐ ॥ २० ॥

अवर्णं एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यम् तवैश्वर्यम् ।

असि परे यथा प्राणिनिमाही प्रवत्सतरकम्बलवसनदशानामृणे परे पवमुपा संति प्रार्णिनीत्यादौ ऋकारादौ धातावपवर्गोपसर्गस्य तस्मिन् प्रभृति लसवैनि उपर्षभीयति उपार्षभीयति तथा ऋकारादावपि उपार्च्छतीति प्रार्च्छतीति प्रारकारीयति प्रस्कारीयति इत्यादि ज्ञेयम् ॥

एवमेव सावर्ण्यविधानं तपल्कार इत्यादौ साधयत्यपि यद्यपि इत्याद्यर्थम् सर्वत्र तलनेत्यादावपि रालिन्यं सावर्ण्यमेवेति वाच्य वक्तव्यत्वेन सन्धिकार्यस्थानयो सावर्ण्यविधानात् पोल्लेखी रामो इति क्वचिद यद्यपि इन्द्रियेति भीतो पूर्वनिपात

ओ औ औ ॥ २१ ॥

अवर्णे ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति। तव ओदनम् तवौदनम्। तव औनित्यम्, तवौनित्यम्।

ओष्ठोत्वोर्वा समासे ॥ २२ ॥

अवर्णे ओष्ठोत्वो: परयो: वा सह औत्वं भवति समासे सति। बिम्ब ओष्ठः बिम्बौष्ठः बिम्बोष्ठः। स्थूल ओतुः स्थूलौतुः स्थूलोतुः।

इति स्वरसन्धिः॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते—

अमी ॥ १ ॥

अयम्: अमी शब्द: सन्धिं न प्राप्नोति। अमी आदित्याः। अमी उष्ट्राः। अमी एडकाः।

प्राप्तिस्थापीन्द्राश्चैवत् अवाप्याप्यनयो स्वत्वं परमिति परत्वम् वा प्रधाम् समासे एवमेव नवीव॥

इति सारस्वतप्रकाशे स्वरसन्धि॥

प्रकृत्या यथावस्थितस्वरूपेण भवनं प्रकृतिभाव इत्यर्थ। नामी दुर्लोपवेत्यतीव गुरुणे सदा च स्पर्शस्थितार्थलक्षणेन लोकावादत्ववामीशब्दस्य प्रकृतिभावादन्या प्राप्तिभिपम् गृहे इत्यादावमीरीमसाप्त्यमीष्वस्य प्रकृतिभावाभाव वस्तुतस्तु अमी ई इति हिन्। एवच ईकारान्तोऽमीत्यर्थ। तथादसत्र सम्भवति दीर्घविधायकदी वनत्वात्। नैत योगविभागविधौ इति वि ─ विधविधि इत्यादौ सम्बुद्ध

द्वे द्वित्वे ॥ २ ॥

ई च ऊ च ए च द्वे ईकारान्तम् ऊकारान्तम् एकारान्तम् शब्दोद्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति ॥

मणीवादिवर्जं ॥ -|- ॥ अग्नी अत्र । पटू अत्र । माले आनय । मणीवादीति किम् मणी इव मणीव । रोदसी इव रोदसीव । दम्पती इव दम्पतीव ॥

ओ निपातः ॥३॥

आकार ओकार निपात एकस्वरो सन्धिं न प्राप्नोति । आ एवं मन्यसे । ओ अत्र [illegible] । अ [illegible] । अ अपेहि । इ इन्द्र पश्य ।

[illegible]

— हैहयोऽपि प्लुतः ॥ ४ ॥
प्लुतश्च सन्धिं न प्राप्नोति। देवदत्त ३ एहि।

दूराद्धाने टेः प्लुतः ॥ ५ ॥
दूराद्धाने गाने रोदने विचारे च टेः प्लुतो भवति ॥

॥ इति प्रकृति भावः ॥

॥ अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते—

चपा अबे जबाः ॥ १ ॥
पदान्ते वर्त्तमानाश्चपाः जबा भवन्त्यबे परे। चट् चत्र चडत्र। वाक् यथा, वाग्यथा।

[illegible]

इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावः ॥

[illegible]

झमे ञमा वा ॥ २ ॥

पदान्ते वर्तमानानां झमे परे ञमा वा भवन्ति । वाक् मात्रम् वाग्मात्रम् वाङ्मात्रम् । षट् मम षड्मम षण्मम ।

घपाच्छः ॥ ३ ॥

घपात्परस्य शकारस्य छो वा भवति अघे परे । वाक् शूरः वाक्छूरः ।

हो झभः ॥ ४ ॥

घपात्परस्य हकारस्य झभा वा भवन्ति । यद्वर्गस्य घपस्तद्वर्गस्य चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्धविः । वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः ।

स्तो श्चुभिः श्चुः ॥ ५ ॥

नित्यम् चिन्मयम् षण् मुखमत्ते नित्यविधे वाङ्मात्रमित्यादौ दर्शमिति मद्गुणाम् [illegible] नित्यवाच्य [illegible] [illegible] [illegible] प्रथमयनेन [illegible] [illegible] झभाम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] झभानामपि ञमा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हविरिति [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वं घपात्परेणवा घपात् [illegible] यद्यपि विभक्तिविपरिणामे [illegible] [illegible] पुनः [illegible] तथापि विभक्तिविपरिणामस्य [illegible] [illegible] पदान्त [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विभक्तिविपरिणामेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

यद्वर्गस्य इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] समाहारद्वन्द्वे

शौ सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकार-चवर्गौ यथासंख्येन भवतः। सकारस्य शकारः। तवर्गस्य चवर्गः। कस् चरति कश्चरति। कस् शूरः कश्शूरः। तत् चित्रं तच्चित्रं। तत् शास्त्रं तच्छास्त्रं।

न शात् ॥ ६ ॥

शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति। विश् नः विश्नः। प्रश् नः प्रश्नः।

ष्टुभिष्टुः ष्टोः ॥ ७ ॥

सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे ष्टुर्भवति। सकारस्य षकारः। तवर्गस्य टवर्गः। कस् षष्ठः कष्षष्ठः। कस् टीकते कष्टीकते। तत् टीकते तट्टीकते।

तोर्लि लः ॥ ८ ॥

तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति। तत् लुनाति तल्लुनाति। भवान् लिखति भवाँल्लिखति। अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्ज्जिता यवला. सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति।

छान्दसी निश्च्यवत्य चनित्यमाममनुशासनमिति वामनभाव। इतरेतरयोगे वा तत एव वचनव्यत्यय यथाध्युकारान्तत्वेन सो पूर्वनिपातत्व मप्नोति तथापि शिष्टोच्चारणेन लाघवात्वाद सौभत्वादिगुणेन मात्राभ्यां पूर्वनिपातनियामकस्य बलाच्च लाघीयस्त्वात् पूर्वं। यत्तु सचुतव्यरिति तत्पुरुषाश्रयणमिति तदयुक्त तत्पुरुषे पर पदप्राधान्यात्कारयुक्तस्य तवर्गस्य चुत्वविधिप्रसङ्गात्। चुभिरिति बहुवचन व्यक्त्यभिप्रायेण कार्याभिप्रायेण वा। यत्तु स्तान्तादियोगेरिव भीमार्जुनौ भीमकर्णयोरिव यथा सज्जनलप्रासौ तदभावार्थमिति तदपास्तम् तदभावस्य न शादिति निषेधादेव सिद्धे

न षि ॥ ९ ॥

षकारे तवर्गस्य टुत्वं न भवति । भवान् षष्ठः । भवान् षष्ठः ।

टोरन्त्यात् ॥ १० ॥

पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति । षट् सन्तः । षट् सीदन्ति षट्सीदन्ति ।

नः सक् छते ॥ ११ ॥

नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति ।

टित्कितावाद्यन्तयोर्यथाक्रमम् ।×।

टित्वादादौ कित्वादन्ते । राजन् चित्रं राजंश्चित्रं । भवान् तनोति भवांस्तनोति ।

[illegible]

शि चक् वा ॥ १२ ॥

नान्तस्य पदस्य शेपरे वा चगागमो भवति। भवान् शूरः भवाञ्छूरः भवाञ्च् शूरः भवाञ्शूरः।

ङ्णनोह्रस्वाद् द्विःस्वरे ॥१३॥

विकल्पेन मुःपाहि मुं पाहीत्यादि तथा कान्कानित्यत्रापि सति सकि वाग्मन्दसा अवश्चितार्थत्वेन ॥ सत्ताभावे चीयमिंद शाद्दिये वोत्वात् विकल्पात् कान्कान् प्रशान् पश्तीत्यत्र च न सन्धः षड् सन्त इत्यादौ वाग्मन्दाशीकाया मकारडकाराभ्यां उसर विकल्पेन धुडि परे च सत्सः षट्सन्त इत्यादि यथाश्रयसूत्रम्। प्राङ् षष्ठः सु मन् षठ इत्यादौ ङकारणकारयोः शसे परे कुक्टुकौ सतीः कपयोमेव इति चादि शे च प्राङ्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठ इत्याद्यपि प्रवृत्तम् दार्शयितमित्यत्र सत्र सूत्रे नमः पदान्तत्वाभावः पदागमाभावद्यरूपेण भजन्त इति न्यायात्सम पदान्तत्वात् अतएव परत्वानुत्तरा अहिरकार्योऽसिद्धत्वान्नाभावे नश्चापदान्त इत्यनुस्वारः नमः विसर्गोऽपि पुनः स एव॥

शे। भवान् शूर इत्यत्र चकि नश्चापदान्तस्यानुस्वारे सूत्रे च प्राप्ते पर योगि च इति चादिभे च प्राङ् षष्ठः सुगण्ट्षष्ठ इत्याद्यपि प्रयेष सत्र सूत्रे नश्चापदान्तत्वाद्गणभावः पदागमास्तद्गुरूपेणागच्छन्त इति न्यायात्सत्र पदान्तत्वात् अतएव नश्चापदान्त इत्यनुस्वारः सत्र विसर्गोऽपि पुनः स एव।

शे। भवान् शूर इत्यत्र चकि नश्चापदान्तस्यानुस्वारे च प्राप्ते परत्वादनुस्वारेऽपि यमायस्य पदान्तेऽनुस्वारस्य नित्यं यमभावात् अकारएव कुत्वाभावश्च बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् अस्य हते मयोमातस्मोपात भवाञ्छूर इत्येके ननु कुर्वन् शेते इत्यादौ चकि नश्चापदान्तत्वात्परत्वाच्च अनुस्वारादिति चेन सत्य परशब्दस्येष्टवाचित्वेन कश्चित्पूर्वस्यापि परत्वादनुस्वारपरसवर्णौ।

ङ्। यद्यपि कुर्वन्नास्ते इत्यादौ नस्य द्वित्वे पूर्वस्यापदान्तत्वाच्चानुस्वाराप्तिस्तथाप्यव कुशार्येऽप्यत्र वेदयोरित्यतो वाञ्छतमेव। किंचित् पदान्तस्येव वेधीभावाद्दृष्टिसमुद्रादिदत्ते सदीय व्यवर्देश प्रत्यासापि पूर्वस्यापि पदान्तस्यत्वं नेत्याहु, दीर्घादपो-

ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे परे पदान्ते। प्रत्यङ् इह प्रत्यङ्ङिह। सुगण् इह सुगण्णिह। राजन् इह राजन्निह

छ ॥१४॥

ह्रस्वादुत्तर छकारो द्विर्भवति।

उभे चपा झसाना ॥१५॥

झसानाम्झसेपरे चपा भवन्ति। तवछत्र, तवच्छत्र।

क्वचिद्दीर्घादपि वक्तव्य ॥+॥

म्लेछ, म्लेच्छ। नि छ म्लेछ।

मोऽनुस्वार ॥१६॥

मकारस्यानुस्वारो भवति पदान्ते च। तम हसति, तं हसति पटम् यथा, पटं यथा।

नश्चापदान्ते झसे ॥१७॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसेपरे। यशान् सि यशांसि। पुम् भ्या। पुंभ्या। कंसः

यमा यपेस्य वा ॥१८॥

अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे। अस्य यपस्य सवर्णे। तकरोति तङ्करोति ततनोति तन्तनोति। मयन्ता, मँय्यन्ता॥

[illegible]

[illegible]

यवलपरे यवलावा ॥ १९ ॥

अनुस्वारस्य यवलपरे यवला वा भवन्ति। संवत्सरः, सँव्वत्सरः । यंलोकं यँल्लोकं ।

धुक्छंदसि ॥ २० ॥

छन्दस्यनुस्वारो धुकारमापद्यते सशषहरेफेषु परतः । हंसः हधुंसः ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

विसर्गसन्धिर्निगद्यते ।

विसर्जनीयस्य सः ॥ १ ॥

विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । कः तनोति कस्तनोति ।

नित्यमं कारोबीत्यादौ पदान्ते च वा वा मन्द्रा ओकारात् मनयवलपरे हकारे ऽनुस्वारस्य यथासंख्यं न मनयवला वा भवन्ति । तत्र किम् ह्मलयति किंह्मलयति किम् ह्नुते किंह्नुते किम ह्यः किमह्यः, किम् ह्वलयति किंह्वलयति किम् ह्लादयति किंह्लादयतीत्यादयो ज्ञेया इत्युक्तप्रयोगाः स्वार्थे ह्रीका ।

॥ इति सारस्वतप्रसादे व्यञ्जनसन्धिः ॥

विसर्जनीयस्य सः । खपरस्य विसर्जनीयस्योत्वरेफलोपयत्वादिविशेषविधिं परित्यज्य सकारो भवति सर्वत्रापि तदुक्तं सर्वेषु सीत्वं वा सर्वे कश्चित्कः पश्यः कस्पश्यः कः साधुः कस्साधुरित्यादि तथा कः सचरित्यादौ शसपरे खसे च सो न भवत्येव तथा शसपरे खसे वा विसर्गलोपात् हरिस्फुरति हरिः स्फुरती त्यादि ॥

सपरे वा ॥२॥

विसर्जनीयस्य सपरे परे वा सकारो भवति। कः गैते कग्गैते। कः पण्डः कप्पण्डः। कः साधुः कस्साधुः।

कुप्वो≍क≍पौ वा विसर्जनीयस्य ॥३॥

कवर्गपवर्गसम्बन्धिनि खसे परे ≍क≍पौ वा भवतः। ≍पौ वृमारणार्थौ। कः करोति क≍करोति। कः पचति क≍पचति। कः पठति क≍पठति।

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातास्साधवः। यत्र लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धम्।

तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥+॥

तत् करः तस्करः। बृहस्पतिः बृहस्पतिः। वाचः पतिः वाचस्पतिः।

अह्नो रो रादिषु ॥४॥

अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिगणवर्जितेषु परतः। अहः पतिः अहर्पतिः। अहः गणः अहर्गणः।

कुप्वो। अत्रापि वा ग्रहणात् कस्कादिषु ≍क≍पयोरभावे सौत्रसिद्धेन स कारा-द्यभावविहितत्वेन सपोरन्तोऽपि वा। अपाविसर्गाविति केवलयोर्न श्रूयेते यत्नकृतोच्चारितयोरेवोच्चारणाऽभावात् अपाठ्यपाठाविव्यर्थः॥

अह्न। पदान्ते इत्यनुवर्तते वाक्यस्य तदाद्योऽभाविन्यादाप्यपदान्तेन वा यदस्य च व्यवस्थितत्वादहरह अहर्गणं इत्यादौ नित्यं अहर्पतिरह पतिरह्नपति रित्यादौ वा भवतीति महत्वनात् परात्रिरथन्तरत्र्यादिषु रेफादिषु रेफाभाव। अहोरूप अहोगत्र अहोरथन्तर अहोरात्रं॥

अरात्रिष्विति विशेषणात् अहः रात्रं अहोरात्रं। अहः रूपं अहोरूपं। अहः रथन्तरं अहोरथन्तरं।

अतोऽत्युः ॥५॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः। कः अर्थः, कोर्थः।

हवे ॥६॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे। कः गतः, को गतः। देवः याति, देवो याति। मनः रथः मनोरथः।

आदवे लोपम् ॥७॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपम् भवति अवे परे। देवाः अत्र, देवा अत्र। याताः यान्ति, याता यान्ति॥

स्वरे यत्वं वा ॥८॥

भत। यद्यपि कः अर्थः इत्याकारवाद्वेद्योपम् इति लोपप्राप्ति प्राप्नोति तथापि नारकागनिरपकाग्रयोर्निरत्वकार्यो अलवानिष्वविधेर्निरत्वकायत्वादुत्वम् उत्वे चालरक्षादौकारैकादेशे पचादेशोतीत इत्यलोपः।

यात्। ननु नामिन परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधिदर्शनात् तस्याभ्यन्तर- परिशेषादेवावर्णपरत्वमावाश्यकम् अस्येति चेत् नैवम्। स्वरे यत्वं वेत्यवा वर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वविध्यर्थत्वात् अन्यथा इविरत्रेत्यादौ पक्षे य विधि- प्रसङ्गात् भोस् भगोस् अघोस् इति एवं अवड्यदद्यवन्ध्यन्दनिपातानां प्रत्याहारेण ग्रहणात्तिभ्योऽग्नौ लोपम् स्वरे यत्वं वेत्यसाभुतयोर्भोः पदीमध्येपि यकारस्य लघुप्रयत्नतरत्व च लोपात्।

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्वं वा भवति । देवा अत्र, देवायत्र ।

भोस् भगोस् अघोस् ॥९॥

इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे । भो एहि, भो एहि । भगो नमस्ते, भगो नमस्ते । अघो याहि, अघोयाहि ।

नामिनो र ॥१०॥

नामिन परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे । अग्निः अत्र, अग्निरत्र । पटु यजते पटुर्यजते ।

उपसो रे बुधे ॥११॥

उषसोविसर्जनीयस्य रेफोभवति बुधे परे । उष बुध । उषर्बुध ।

रेफप्रकृतिकस्य खपे वा ॥१२॥

रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति । गौ पति गीष्पति गोर्पति ।

र ॥१३॥

नामिन । यद्यपि इकारो विसर्जनीयस्थानापन्न तत्स्थानापन्न पाललोपयो सत्वात्पर्यवसिताद्वैव नामिन इति सिद्धो नाम्य पाठमनर्थक तथापि रेफप्रकृतिकस्य अपेक्ष्य नामिन एव यथाप्राप्त प्राप्त प्राप्तदित्यादाविकारार्थम् । अतु नामि ग्रहणादत्र प्रथमैकवचनान्तमुपहत पष्ठीकवचनान्तं व्याख्यात इति तत्सत् सदुपात्तमेवि सन्दे इत्यादि व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्ति य तुल्यत्वात् प्रा प्रात

रेफसम्बन्धिनिविसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । प्रात. अत्र, प्रातरत्र । अन्तः गत, अन्तर्गत ॥

रिलोपो दीर्घश्च ॥१४॥

रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः रमते पुनारमते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति, शुक्तीरूप्यात्मना भाति ।

सैषाद्धसे ॥१५॥

सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति हसे परे । स चरति, स चरति । एषः हसति, एष हसति । सैषादिति संहिता सैष दाशरथी रामः । सैष राजा युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी । सैष भीमो महाबलः । इत्यादौ पादपूरणे सन्ध्यर्थः ।

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ।
सेमा भूम्यादिदं सेयामित्यादीनामदुष्टता ॥

सैषात् । सश्च एषश्च सैषौ तस्मात् अत्र यद्यपि तदेतदोर्हसे विभक्तिलोपे निमित्ताभविनैमित्तिकस्याभावात्तदेतदोर्हस इतिसूत्रं तेदैसेरित्याद्यर्थमलोप प्राप्तिः मकार एव अस्मात्सहशी सोम पुत्र एषश्च एट् तस्य एष इत्यादावपि लोपप्रसङ्गस्तथापि क्रियासु प इत्यर्थं त्यादिनिर्देशात्सापकादत एव सोऽत्र— तस्माच्चर्थोऽयं सैषोर्लत् इति विज्ञायते एषको रुद इत्यादावेषशब्दपरत्वाभावान्न लोप बाहुलकेन अत्र इत्यादौ नञ्समासेऽपि न बालबोधाय यद्गुर्लेनैव तदे तदो सेरिति, यावेऽतिप्रयोजनमाह—सैषादितीत्यादि, सैषादिति या संहिता इत्यादौ सन्ध्यर्थेऽन्वय लोपश्च पुनर्न सन्धिरिति सन्धिनिषेधात्कश्री सति पादपूरणे इत्याधि [illegible] वेदे पुन सत्रविधेरपि नियमो नेत्याह यदुक्तमिति [illegible]

क्वचिद्वामिनो लोपश् ॥१६॥

नामिन' परस्य विसर्जनीयस्य क्वचिल्लोपश् भवत्यवे परे ।
भूमि' आददे, भूम्याददे ।

क्वचित्प्रवृत्ति' क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलक वदन्ति ॥
वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तं ।
वर्णागमोगवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्यय ।
षोडशादौ विकार स्याद्वर्णनाश' पृषोदरे ॥
वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशयेन च ।
योग स उच्यते प्राज्ञै र्मयूरभ्रमरादिषु ॥
॥ इति विसर्गसन्धि' ॥

परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्चि सन्धि भूमिमिच्छतीत्युष्यावाकृतमर्थान् स्तातीति बहुलमिति तन्त्र्यांगाह क्वचिद्विति विदधातीति विधि सूत्रम् । बहुलमेव बाहुलकं कृत एतद्विषयो निरुक्तमूलतामाह—वर्णागम इति, धातो प्रसिद्धो योऽर्थस्तस्या तिशय उत्कर्षेण योग स भावावबंध तदर्थ तस्यातिशय स तथा निरुक्तं सप्रपञ्चमुपतिमकल्पनम् पञ्चप्रकारक कथ्यत इत्यर्थ । तदुदाहरति—वर्णागम इति, हिनस्तीति सिंह इत्यत्र हिंसिहिंसायामित्यस्य हसकारयोर्विपर्यय षोडशे षषड्लमदृशा दशे षकारोविकार । पृषत् कर्णे च बिन्दौ चेत्यभिधानात् पृषो भगविशेषस्तेनोदर यस्य स पृषोदर इत्यत्र पृषततकारलोप । मह्यामतिशयेन रौतीति मयूर । भ्रमन् अतिशयेन रौतीति भ्रमर ॥

॥ इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥
श्रीपञ्चीभ्रमिश्रेण वासुदेवेन गौपिते ।
सारस्वतप्रसादेऽभूत् पञ्चसन्धिनिदर्शनम् ॥

षड् लिङ्गाः

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा—स्यादिस्त्यादिश्च ।

विभक्त्यन्तं पदं ॥१॥

तत्र स्यादिर्विभक्तिर्यतोयुज्यते ।

अविभक्ति नाम ॥२॥

विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते विभज्यते कर्तृकर्मादयोऽर्था यया सा विभक्तिः विभक्त्यन्त-मिति विभक्तिं स्वरूपेण व्याप्तौ अन्ते यस्य तत्तत् पदमित्यर्थः ।

नामस्वरूपमाह—अविभक्ति । नञर्थौ द्विविधौ ज्ञेयौ पर्युदासप्रसज्यकौ । पर्युदासः सदृग्ग्राही निषेधार्थः प्रसज्यकः—इति द्विविधो नञ् । तत्र प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इति नामसूत्र-विधेः प्रधानत्वादुत्तरपदयुक्तत्वाच्च पर्युदासः ततश्च अब्राह्मणमानय युक्तसम्बन्धः इति नञ्युक्तविभक्तेरर्थस्तथा सदृशोऽर्थं गमयति विभक्तिभिन्नं वर्णमात्रमविभक्तिरहितमर्थ-वदित्युक्तम् । विभक्तीनां प्रत्ययान्तर्गतत्वेन तदन्तार्थं ति विभक्त्यन्तभिन्नमित्यर्थः । ततश्च कुर्वे हयान् अहन् इत्यादौ विभक्त्यन्तत्वेन नामत्वाभावादुक्त नलोपादि

कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा—इति केचित्।

तस्मात् सि औ जस् अम् औ शस् टा भ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् ॥ ३ ॥

तस्मान्नाम्नः परा स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति।
तत्रार्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने देव सि इति स्थिते इकार उच्चारणार्थः॥

स्रोर्विसर्गः ॥ ४ ॥

नाम्नो भो सौत्रपदाश्रितपरिभाषाविषये न क्वचिन्निवेशसामर्थ्यात्पदमात्रानुमितार्थकाय लोपे विभक्त्यभावेऽपि राजेत्यादिवृत्तान्तानवगमात् तत्र तत्र इत्यादावनाम्नोऽपि वर्णादिसमुदायत्वाभावाच्च एवं इत्यत्र यथैव अनन्वितत्वाभावात् नामत्व शेषत्वाद्विशेषणाच्च वामनो तु विशेषणविधिनिषेधयोरर्थाभावादनुवर्जनमिति अतएव पिण्ड क्रियायोगेऽपि भूप्रतिबन्धित्वादयो न तेभ्यो नामसंज्ञाद्यो भवन्तीत्यत्र पाणिनिमतेऽसदाचार्यमाह—सुप्तिङिति कौमुदीप्रदिदर्शि। अयमत्र इति प्रत्यय प्रातिपदिकमध्ये प्रतिविधिः पुन प्रतिपदमेव स्यादिति भाव तथाऽप्युक्तिवचनकृत्याभिप्रायाद्वो विभक्तयन्तेन नाम संज्ञा न भवत्यपि लुगभावादि विधानसामर्थ्यादिभिप्रायोऽपि वस्तुत अव्ययानन्ययाभावम् नामसंज्ञा प्रयोजनसाद सद्भात् इति विपदसपद वा शक्तिमत्पदया तत्र नामविषयः अतएव प्रथमादिनी मादिसंज्ञा तथाप्येकैकम् कर्मैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा लोकसिद्धा एव प्रथमैकवचन सिरित्यादिना अत्र सर्व यच्छति अत्र च द्विजार्थे प्रथमैकादिभि- रेकवाक्यत्वात् तथापीत्याद्युक्तम् अर्थमात्रस्य कारकविशेषविवक्षाया लिङ्गा देरर्थस्य विवक्षायां प्रथमा तथापि तदर्तैकत्वे एकवचनम्।

स्रोर्विसर्गः। अत्र सर्वा रसे इत्यत्र पदे पदान्ते चेत्यधिकारस्य नाम्नो धातो र्वेति पदाद्यनुवर्तन्ते ततश्चायमर्थः पदान्ते च धातोश्च पदान्ते एव विसर्ग इति

सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशोभवति अवसाने पदान्ते च।
देव. । द्वित्वविवक्षायां देवौ । बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहु
वचने—जस् जशोजस्सि सञ्ज्ञायां तस्य लोपः। प्रयोजनं जसीति
विशेषणार्थं । देव अस् इति स्थिते दीर्घविसर्गौ देवाः ।

अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद्वक्तव्यः ॥ ४ ॥

देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते

अमशसोरस्य समानादुत्तरयोः ॥ ५ ॥

अमशसोरकारस्य लोपोभवत्यधातोः । देवं । देवौ । बहु
वचने देव शस् इति स्थिते शकारः शसीति विशेषणार्थं ।

सोनः पुंसः ॥ ६ ॥

पुंलिङ्गात् समानादुत्तरस्य सकारस्य नकारादेशोभवति
शसि ॥ ७ ॥

शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घोभवति । यदादेशस्तद्वद्भवति

विदेश [illegible] इत्यादौ भवति यदि [illegible] यथा [illegible]
[illegible] धातोरिति योगविभागे [illegible] पदान्तेति [illegible] दिव ।
विवक्षायां [illegible] । एव [illegible] [illegible]
विधौ [illegible] इति [illegible] सामर्थ्यात् विधानसामर्थ्यादव
वा [illegible] विशेषाभावेऽपि [illegible] [illegible] । न च विधानसामर्थ्यादेव
[illegible] इति [illegible] [illegible] नियमः कल्पनस्थात् ।
[illegible] । [illegible] निर्दिष्टे पुंस्त्विति पुंसा [illegible] सामान्येनोक्तं तथापि
[illegible]
[illegible] पदादेशस्तद्वदिति [illegible] च [illegible] नकारादेशे
च तत्त्वाय सादिव ॥

न तु वर्णमात्रविधौ। देवान्। तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते टकारोऽनुबन्धः टेनेति विशेषणार्थः।

टेन। ८।

अकारात्परष्टा इनो भवति देवेन।

भ्याहि ॥ ९ ॥

अकारस्य आकारादेशो भवति भकारे परे। देवाभ्यां।

यय। १०।

अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति अइ ए। ए ऐ। विसर्जनीयो देवैः।

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वा वक्तव्य ॥ ४ ॥

देवेभिः कर्णेभिः चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र।

ङेरय्। ११।

अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यायागमो भवति। ङित्वादन्ते ए अय्, दीर्घः। देवाय। देवाभ्यां। पूर्ववत् चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते।

एस्भिबहुत्वे। १२।

४। भि स—इति च्छेदः, सर्वं बदेशात मविकारमवनीति न्यायात मन्द॰ भामासर्वे निरत् भीचनेन भिस उच्यते वैपरीत्य लाघवार्थम् केचित्तु भ इत्येव पठन्ति तन्न च भि स इति च्छेद भौतिस्थानससमौ सव भ्वसोऽप्यविशेषविधे आनि चायनाभ्यामिति निहमाजनापकादर्शात् परिसं मांसभोभकारस्याने भकारादेश इत्याह अन्तरङ्गेलमादौ प्रत्यये कार्यं नन्वाहत बहिरङ्गमिति न्यायादन्तरङ्गे एकारे क्रियमाणे बहिरङ्गोऽकारादेशोऽसिद्धत्वादिति वैश नाजानन्त्यें बहिरङ्गत्व प्रकृत्यादिति प्रतिषेधात।

किलात्षः सः कृतस्य । १८ ।

कवर्गाद्विलात्प्रत्याहाराच्चोत्तरस्य केनचित् सूत्रेण कृत
सकारस्य षकारादेशो भवति देवेषु ॥

आमन्त्रणे सिद्धिः ॥ १९ ॥

आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धिस
भवति ॥

समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ॥ २० ॥

समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः । आभिमुख्याभिव्य
हे शब्दस्य प्राक् प्रयोगः । हे देव । हे देवौ । हे देवा
एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुंल्लिङ्गाः । अक
रान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः ।

सर्व विश्व उभय अन्य अन्यतर इतर डतर ड
कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षि

किलात् । षत्व इत्यत्र किलं तस्मात् [illegible] इत्युक्ते [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादि तथा [illegible] पदादेश [illegible] इति [illegible]
[illegible] ।

आमन्त्रणे । [illegible] इति [illegible]
दामन्त्रणे आभिमुखीकरणेऽर्थे प्रथमैव [illegible]
सिद्धिसंज्ञक इत्यर्थः ॥

समानात् इति । [illegible] धातुर्थे [illegible]
दिति सामानाधिकरण्यं अनेकार्थानामसमासादित्यर्थं । [illegible]
[illegible] हे हाहा हे [illegible] समानात् [illegible]
[illegible] इति [illegible]

उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् भवतु एते सर्वादय-स्त्रिलिङ्गाः तत्र पुंल्लिङ्गे म रूपमेयं ।

समासे ह्रस्वत्वे च हे प्रधि इत्यादौ धातोरपि समासान्तोऽपि: यथाऽम्नयोरर्थे च चापि ह्रस्वदीर्घसाधारण्यानुक्तेः सोमपमित्यादौ धातोरपि तथा दीनः पुंसत्वम् तताकारत्वं ह्रस्वदीर्घसाधारण्येनेति ज्ञापनात् ह्रस्वन् बाऽभवीत् इत्यादि प्रयोगा इत्यत्र च न तथात्वमतश्च पुमपुंसकयोर्दृष्टत्वेऽपि स्त्रियां च नित्यस्त्रीलिङ्गानामी-कारान्तीकारान्तानामावत्तो च दीर्घादयोऽपि तत्र सोमपामौ कुमारामित्यादौ धातोरपि समासानुक् किन्तु तात्पर्यमात्रमान्दबोधकेतुत्वे बाधानुसमासपदयोस्त-स्यैवमात्रादृशोऽपेक्षत तत्र बाध्य इत्यादि अकारान्तत्वे न देवदत्तमात्राय च अक-रान्तानामपीति ज्ञापनात् क्वचिद्विशेष इत्यर्थ: सर्वादिपठितयोरपि अत् त्वमध्ययो-र्महादेवत्वान्नौकित्र्ययोगाभावादनुपादानम् उभयशब्दस्य द्विवचनाभावात् सर्वादि-कार्याभावेऽपि सर्वनामसृतीया चेति सर्वनाम्नोहेतुप्रयोगेद्वतीयाविधेयभाच्या हेतुम्या-मित्यादिविशेषार्थमुपादानं अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्न एव न तु डतरान्तः किम्यतत्रापि तद्विधिः । अतोऽन्तरप्रत्ययान्तत्वेन प्राप्तौ पुनरुपादानादन्यतमस्य सर्वादित्वाभाव इत्यवगम्यते समशब्दः सर्वपर्यायः न तुल्यार्थः एव सिमशब्दोऽपि नेम शब्दः सर्वार्थः । एषां च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थतानिर्वाहात् सर्वेषामिवैव सर्वादित्वं न संज्ञागौणत्वयोः तथा लौकिकाद् वादीनां स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमे एव संज्ञा गौणत्वयोर्मिति सर्वत्र अतो दक्षिणामावका इत्यादावावधिनियमाभावादुत्तराः कुरव इत्यादौ संज्ञात्वात् न तथा राज्ञः समीपेत्यादौ तुल्यार्थत्वे न समस्तापि न तथा परिधानवर्हिर्योगमात्रेस्त्वान्तरस्य पुरोवाचकत्वे स्वमन्तरायां पुरीत्यादौ न तथात्वं, ज्ञाय अधायिम एव समशब्दस्य नेह स्वाय मात्मीयोऽपि वा तथा वर्षाप्रमेतरे वर्षाश्रमेतरा इत्यादौ द्वन्द्वेऽभिधानस्य तथा तृतीयासमास तत्कार्ययोरपि नेति भाष्येन पूर्वाय मासपूर्वेत्यादि तथा बहुव्रीहिसमासावयवस्य प्रधानभूतस्यापि सर्वादित्वं नेति त्व पिता यस्याहं पिता यस्य स त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यादि अन्यथाऽव्ययसर्व-नामामकच् प्राक्टेरित्यकच्त्वपितृकस्त्वकमकपितृक इति स्यात् द्विक्समासे यद्-

अतो ॥२१॥

सर्वादेरकारात्परस्याम एसिं भवति। सव्वें (सव्वाँ) सर्वे। सव्वेः। सर्व सर्वाम् ॥

पुंसिनोऽनलो ॥२२॥

पकारादेरकारान्तस्य परस्य अकारस्य अकारादेशो भवति, सर्वस्मिन्नपि न भवति सर्वांनित्यादि ॥

ययपुष्पादेरपि ॥२३॥

[illegible]

[illegible]

अयवस्याकारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वाभ्यां । सर्वैः ॥

सर्वादिः स्मट् ॥ २४ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति । सर्वस्मै । सर्वाभ्यां । सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने सर्व ङसि इति स्थिते ।

अतः सर्वादेः ॥ २५ ॥

अकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्यां । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ।

सुडामः ॥ २६ ॥

सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषां ।

धानेऽपि पूर्वनिमित्तस्य [illegible] । [illegible] तेन यथा- [illegible] [illegible] तथाच अनुस्वारविसर्जनीय [illegible] व्यव- धानेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

सर्वादेः । अत्र यद्यपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दधि दीयतां [illegible] [illegible] [illegible] पातिकाद दधिदाने [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] सर्वादि [illegible] [illegible] [illegible] तत्र सर्वे भवति सर्वान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । अत्र यद्यपि सामान्येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ङिन्निन् ॥ २० ॥

[illegible] ... भवति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रथम [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

द्वितीयस्मिन् । [illegible]

[illegible]

द्विवचनान्तः। उभौ उभौ उभाभ्यां२ उभयोः उभयोः। उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः। उभयः उभये। उभयं उभयान्। उभयेन उभयैः। उभयस्मै उभयेभ्यः इत्यादि। अकारान्तः पुल्लिङ्गो मास शब्दः।

मासस्याल्लोपोवा ॥ २८ ॥

मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः।

हसेपः सेर्लोपः ॥ २९ ॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपोभवति। माः मासः मासौ मासौ माः मासाः मास मास मासौ मासौ मासः मासान् मासा मासेन माभ्यां मासाभ्यां माभिः मासैः मासे मासाय माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः मासात् माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः मासस्य मासोः मासयोः मासां मासानां मासि मासे मासोः मासयोः मास्सु मासेषु हे माः हे मासः हे मासौ हे मासौ हे मासः हे मासाः। आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः। सोमपाः सोमपौ सोमपाः आकारस्येति विशेषणाद्धिर्लोपोनास्ति हे सोमपाः सोमपां सोमपौ सोमपा इत्यादि॥

[illegible]

आतो धातोर्लोपः ॥३०॥
धातुसम्बन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे
सोमपः सोमपा सोमपाभ्यां सोमपाभिः सोमपे सोमपाभ्यां
सोमपाभ्यः सोमपाभ्यः सोमपः सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः
सोमपः सोमपोः सोमपाम् सोमपि सोमपोः सोमपासु
एवं कीलालपाशङ्खध्मादयः ॥

इकारान्तः पुंलिङ्गो हरिशब्दः । प्रथमैकवचने हरिः ।

औ यू ॥३१॥
इकारान्तादुकारान्ताच्च परः औ यू आपद्यते । द्विवचने ।
हरी ।

एओ ॥३२॥
जसि इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार
ओकारश्च भवति । हरयः ।

यवन पुवन यकन मकन छदन [illegible] शब्दा पृथगेव [illegible] [illegible] [illegible] आदेशा यथासङ्ख्यमुक्ता लोपस्यादेशविशेषत्वात् [illegible] [illegible] सिद्धौ [illegible] [illegible] मदादय पृथक् शब्दा एवेत्यन्ये तु मदादय पृथक् शब्दा एव ॥

आत इति । [illegible] पुनरुक्तावाद्वालोपो [illegible] लोपः [illegible] [illegible] इत्यादेशस्य लोपः धातौ किं हाहान् [illegible] । [illegible] [illegible] तदुक्तम् [illegible] [illegible] तथैव च [illegible] च धातुना [illegible] [illegible] इति ।

धौ ॥२३॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकारओकारश्च भवति। हे हरे हे हरी हे हरयः। हरिं हरी हरीन्।

टा नास्त्रियां ॥२४॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवत्यस्त्रियां। हरिणा हरिभ्यां हरिभिः।

ङिति ॥२५॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकारओकारश्च भवति। हरये हरिभ्यां हरिभ्यः।

ङसिङसोरस्य ॥२६॥

एदोद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति। हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हर्योः हरीणां।

ङेरौ ङित् ॥२७॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च ङित्।

ङितिटेः ॥२८॥

ङिति परे टेर्लोपो भवति। हरौ हर्योः हरिषु। एवमग्निगिरिरविकविप्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति।

धौ। [illegible] ननु धि [illegible] सवर्णानुपस्थितौ सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति धिलोपे [illegible] प्रत्ययलक्षणमिति सदाश्रय कार्यं।

ङस्य। [illegible] ङसि ङसी [illegible] विभक्तिविपरिणामेन

उकारान्ताः विष्णुवायुभानुप्रभृतयः, एतेऽपि सूत्रैः सिद्धान्ति। भानुः भानू भानवः भानुं भानू भानून् भानुना भानुभ्यां भानुभिः भानवे भानुभ्यां भानुभ्यः भानोः भानुभ्यां भानुभ्यः, भानोः, भान्वोः भानूनां भानुषु हे भानो इत्यादि।

सखिशब्दस्य भेदः।

सेर्धिः ॥३८॥

सखिशब्दात्परस्य सेर्धिर्वा भवति स च डित् डितो टिलोपः। सखा सखेरिति विधेयपाठिकारो धिविषये। हे सखे।

ऐ सख्युः ॥४०॥

सखिशब्दस्यैकारो भवति पञ्चसु परेषु। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशमाहुरन्तस्य च यः।

द्विवचनस्यायाश्छन्दसि ॥४१॥

द्विवचनस्य औ आ भवति वेदे। सखायौ सखायः सखायं सखायौ सखीन्।

सखिपत्योरीङ् ॥४२॥

सप्तमीबहुवचनान्तत्वम् विधिर्धिर्भेदे पञ्चस्विभागादैकारादेशायेदीयर्थं पञ्चम्यां सप्त दिलस्य दुर्वारत्वात्॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठ्या निर्दिष्टं षष्ठ्यन्तमेवोद्दिष्टस्य यथादेश स्तस्यान्त्यादिवर्णे। सप्तम्यनिवृत्त पदत्वात् सप्तकस्यद्विलिङ्गा मियत्वा यादादेशाद् समासलाभाभावान्मुख्यमेव प्रसारणम्। सखिपत्यो एवाद्योरित्यतः ख्योरिति के

सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः दीर्घ-त्वाच्च ना सख्या। आगमजमनित्यं। सखिना पतिना सखिभ्यां सखिभिः सख्ये सखिभ्यां सखिभ्यः।

ऋङ्ङे ॥४३॥

सखिपतिशब्दयोर्ऋँगागमो भवति ङसिङसोरकारे स च लित्। सख्युः सखिभ्यां सखिभ्यः सख्युः सख्योः सखीनां सप्तम्येकवचने।

ङेरौ ॥४४॥

ङित्यैकारे कृते सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति। सख्यौ सख्योः सखिषु।

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया टसीयादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया पतिरसमास एव सखिवद् वक्तव्यः।

ततः समासान्तास्ता नाद्यो भवन्ति। प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि।

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। द्वि औ इति स्थिते।

तत्र परसूत्रेण तदागमे ङे परीत्यभिप्रेतोऽयम् टाङेङिषु परत इति दीर्घत्वा-दिति यद्यपि प्रकृतिभावेऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वात् यम् सवर्णदीर्घत्वे विना नस्यात् तथापि तद्विधेर्न्यायामित्यत्वज्ञापनात्सम्येकवचने प्रथममौकारः सखिना वानरेन्द्रेण ... पतिरप ... आगमजमिति ... आगमजं तदनित्यमित्यर्थः अनित्यमागमानुशासनमिति परिभाषया इति भावः ऋङ्ङे। अत्र यदि ङे इति चतुर्थ्येकवचनमभिप्रेतं स्यात्तर्हि ङे इत्यस्यानुवृत्ती-

त्यदादेष्टेरः स्यादौ ।८५।

त्यदादेष्टे रकारो भवति स्यादौ परे द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां२ द्वयोः द्वयोः । त्यदादीनां घेरभावः ।

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि जस् इति स्थिते । त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः । १

[illegible] पुनर्ह्रस्वं न कुर्यात्तस्मात् [illegible] च [illegible] एवमिदं [illegible] इत्योरकार इति ।

अत्र [illegible] इत्यादौ नु [illegible] सख्याईत्वं तुल्याभाव [illegible] इत्यत्र [illegible] [illegible] सुधीशब्दस्यापि [illegible] सुधीमात्मन इच्छति सुधीयतीति सुधी तस्य सुध्यु एवं सुतमात्मन इच्छति सुतीयतीति सुती तस्य सुत्यु तथा [illegible] इति तस्य [illegible] तस्य सख्यु [illegible] सूनमिच्छति सूनीयति सूनीयतीति सूनी तस्य सून्यु वेति केचित् सुख्य सुख्य सख्य सून्य सत्यु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च एकदेशं [illegible] [illegible] निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायोऽनित्य इति [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निमित्ताभावे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सखिशब्दादित्यर्थः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्धे [illegible] [illegible] स्पष्टार्थम् ।

त्यदादे । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दकारसहिताकारस्य मकारसहिताकारनिर्देशेन च मकारयुक्तत्वादभाव ।

चे टयङ् ॥४६॥

त्रिशब्दस्य त्रयङादेशो भवति नामि परे ङिद्वत्तस्य वक्तव्यः ।
त्रयाणां त्रिषु ।

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

जसशसोर्लुक् । + ।

कतिशब्दाज्जश्शसोर्लुग्वक्तव्यः । लुकि न तन्निमित्तं ।
कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु ।
त्रिषु लिङ्गेषु चायं समः ।

ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुधीशब्दः ।

य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ।४७।

धातो रीकारोकारयो रियुवौ भवतः स्वरे परे । सुधीः

चेरिति । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेपि त्रयनिर्देशादर्थवचनम् अनेकवचो- दित्वेन गुणत्वाभावस्य माभावात् ।

लिङ्गमस्येति । सौकर्ये तु नियमोपायानिर्णय कति शब्दादिति का संख्या येषा- मिति ते का नियाम्या. कादय इति कुत्सतेन नितान्त कतिशब्दात् कतेर्भेदेन सर्वेषु जसशसोर्लुगित्यर्थः सूत्रे पुनः संख्याया इत्यतः संख्याया इत्यनुवर्त्य संख्या शब्दात् कथमादिकर्त्रायत्तात् पातेर्डतिरिति कथमादपि पतिशब्दात् लुक् अतएव पतितेमागर्भायोः पतति नायकेत्या प्रभाते या संख्या येषामिति सा संख्या येषा- मतीत्वादादपि संख्यार्थे कुत्सनतराज्जश्शसोर्लुक् लुकि न तन्निमित्तमित्यनेकारा- भाव त्रिषु सात्मं समर्प इति वाच्यलिङ्गत्वेन विशिष्टत्वम् बहुवचनान्तत्वेन बहुवच- नाभावादिस्वविशेषाभावात्तदर्थ्यं समानत्वमित्यर्थः पञ्चमिस् पञ्चतं पञ्चन् प्रथतीनां नहोऽन्म् आनामत्वाद्यदादिपूर्वदत्वसदृशमिति ।

य्वोः । अत्र यद्यपि य्वोरिति इत्यादीर्घस्यावारणं तथापि यवीकारीकारत्व

सुधियौ सुधियः हे सुधीः हे सुधियौ हे सुधियः। सुधियं सुधियौ सुधियः सुधिया सुधीभ्यां सुधीभिः सुधिये सुधीभ्यां सुधीभ्यः सुधियः सुधीभ्यां सुधीभ्यः सुधियः सुधियोः सुधियां सुधियि सुधियोः सुधीषु।

तथैव सुधीशब्दः ऊकारान्तः पुंलिङ्गः।

स्वयम्भूशब्दः। स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः स्वयम्भुवम् स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः स्वयम्भुवा स्वयम्भूभ्यां स्वयम्भूभिः स्वयम्भुवे स्वयम्भूभ्यां स्वयम्भूभ्यः स्वयम्भुवः स्वयम्भुवोः स्वयम्भुवां स्वयम्भुवि स्वयम्भुवोः स्वयम्भूषु।

सेनानीशब्दस्याविशेषो हलादौ। स्वरादौ तु विशेषः। सेनानी औ इति स्थिते।

य्वौ ॥ ४८ ॥

धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्यानेकाक्षरस्य ईकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे। वर्षाभू पुनर्भू व्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ

त्रिवर्णधातुरूपाणामादावीकारोकारयोरित्युक्तम् [illegible] सुधातोः [illegible] [illegible] भाव धीरिति [illegible] [illegible] साधारणाभिधायित्वात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इकारान्त [illegible] स्वयम्भूशब्दस्य [illegible] ।

य्वौ। धातोरवयवसंयोग [illegible] ईकारादूकाराच्च पूर्वो नास्ति [illegible] ईकारोकारौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धातोरीकारोकार [illegible] यकारवकारौ भवत इत्यर्थः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

वर्जयित्वा वागङ्गशब्दस्य विकल्पः। सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सेनान्यः सेनान्यं सेनान्यौ सेनान्यः सेनान्या सेनानीभ्यां सेनानीभिः सेनान्ये सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनान्योः।

सेनान्यादीनां वामि नुट् वक्तव्यः ॥ + ॥

सेनान्यां सेनानीनां।

आम्ङे ॥ ४८ ॥

आवन्तादीवन्तात् नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेराम् आदेशो भवति। सेनान्यां सेनान्योः सेनानीषु।

वातप्रमीशब्दस्य भेदः। वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः हे वातप्रमीः हे वातप्रम्यौ हे वातप्रम्यः वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः वातप्रम्ये वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रम्योः आमि नुट् वातप्रमीणां। ङौ तु सवर्णे दीर्घः। वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु। एवं ग्रामणीप्रभृतयः सेनानीवत्।

उकारान्ताश्च यवलूप्रभृतयः।

ऋकारान्तपुंलिङ्गः पितृशब्दः।

पक्षिविशेषे नियामकापेक्षाभावात् वा भवत्यादिति: वा शब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः। विशेषणेन यथोगानुसारतो यथेष्टं व्यवस्थाविधानात् ... तथाप्यत्र विकारस्थितपूर्वेण भेद ...

सेरा ॥ ५० ॥

ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित् डित्वाट्टिलोपः पिता।

अर्पंचसु ॥ ५१ ॥

ऋकारोऽर्भवति पञ्चसु परेषु स च डित्। हे पितः हे पितरौ हे पितरः पितरं पितरौ पितॄन् पित्रा पितृभ्यां पितृभिः पित्रे पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पित्रोः पितॄणां।

ङौ ॥ ५२ ॥

ऋकारस्यार्भवति ङौ परे पितरि पित्रोः पितृषु।

एवं जामातृभ्रात्रादयः। नृशब्दः। ना नरौ नरः नरं नरौ नॄन् न्रा नृभ्यां नृभिः न्रे नृभ्यां नृभ्यः नुः नृभ्यां नृभ्यः नुः न्रोः।

नुर्वानामिदीर्घः ॥ ५३ ॥

नृशब्दस्य नामि परे वा दीर्घो भवति नृणां नृणां नरि

सन्धियो भवितव्यं यवतिर्बेध्यादिना शीकतोऽयमस्या उकारादित्यादावुपसर्गया वयवयो सवीमात्मनाम निषेध सेमानीनामश्च छन्द इत्यादाव सवीणार्थमाह सै स्यादीनामिति वक्तव्येन वादिवन्दात् सीमामित्यादयः॥

नामस्त्र। समास विधर्वे लगुवर्णदाय सेषप यद्यपि परत्वात्प्राप्नोति तथापि तस्योपसन्धवाविरहकालत्वात् सा एव परम्परा कर्तृणी इत्यादौ परत्वात् भावाधारारम्भक॥

— इत्यादिकोदाहरणविषयमाममेवरत्यादि यथावसिद्धार्थमाह नुर्वेति। नृशब्दस्य नामि परत्वाद्दीर्घ इत्यर्थः नुर्वेति सूत्रमर्थतो व्याख्यातमस्तु • सूत्र

न्रो नृषु हे नः हे नरौ हे नरः कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः।

ऋतुरार् ॥ ५४ ॥

सकारतृप्रत्ययसम्बन्धिनऋकारस्यार्भवति पञ्चसु परेषु। कर्तृ सि इति स्थिते यदादेशस्तद्वद्भवति सेरा डित्वाट्टिलोपः कर्ता कर्तारौ कर्तारः हे कर्तः हे कर्तारौ हे कर्तारः कर्तारं कर्तारौ कर्तॄन् कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणां कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु। एवं नप्तृ होतृ प्रशास्तृ प्रभृतयः।

उकारान्तस्य क्रोष्टुशब्दस्य भेदः।

उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चसन्धिषु तृप्रत्ययान्तस्येव रूपं वक्तव्यं ॥+॥

क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ। शसि तृप्रत्ययान्तवद्भावाभावात् क्रोष्टून्।

तृतीयादौ तृप्रत्ययान्तता वक्तव्या ॥+॥

क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभिः क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टोः क्रोष्टूनां नुडागमे कृते हसादित्वात् तृवद्भावो नास्ति।

नृशब्दस्तु आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभाव [illegible] कर्तादि नृशब्दस्य इत्यनुवृत्तेर्नास्य च प्रत्ययाभावश्चादवसेयं तिस चतस प्रियतिसृ प्रियचतसृ इत्यादौ ऋकारातिदेशाभिप्रायतश्च सकारसम्बन्धी स्वसृशब्दस्य ऋकार उकारान्तस्यापीति पञ्चस्विति स्वराणां पञ्चस्वपि यत्क्रोष्टुशब्दानित्यादि शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावादुच्यते पञ्च तृवद्भावो विधीयते तृतीयादौ स्वरादौ च वैकल्पिके यथि तदभाव इत्यर्थः।

कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः। नित्यानित्ययो र्मध्ये नित्यविधिर्बलवान्। क्रोष्टरि क्रोष्टो क्रोष्ट्रोः क्रोष्टोः क्रोष्टृषु।

ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः।

ऐकारान्तः पुंलिङ्गः सुरैशब्दः।

रैरिभ ॥ ५५ ॥

रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः। सुराः। स्वरादौ सर्वत्रायादेशः. सुरायौ सुरायः हे सुराः हे सुरायौ हे सुरायः सुराया सुराभ्यां सुराभिरित्यादि।

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः।

ओरौ ॥५६॥

ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु। गौः गावौ गावः हे गौः हे गावौ हे गावः।

आम् शसि ॥५७॥

ननु क्रोष्टृशब्दस्य कथं पञ्चैव [illegible] इत्यत आह कृताकृतप्र- सङ्गीति। यः कृतेऽपि प्रसज्यते अकृतेऽपि स विधिर्नित्य इत्यर्थः नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्य- विधिर्बलवा निति स एव [illegible] इति [illegible] ऋका- रान्ता इत्यादि यद्यपि [illegible] प्रभृतयः [illegible] लृकारादयो दृश्यन्ते तथापि तद्न्ता अप्रसिद्धा एवेति [illegible] ।

रै। [illegible] इति [illegible] षष्ठीनिर्दिष्ट- स्य तस्य [illegible] ऐरै इति षष्ठीतत्पुरुषे आयादेशे [illegible] सन्धिरार्ष- रैशब्दस्यैकार [illegible] ।

ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे गां गावौ गाः गवा गोभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः। ङसोत्यकारलोपः गोः गोभ्यां गोभ्यः गोः गवोः गवां गवि गवोः गोषु। एवं सुद्योशब्दः।

ग्लौशब्दस्य ङसादावविशेषः स्वरादावावादेशः। ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावौ ग्लावः ग्लावा ग्लौभ्यामित्यादि ॥

॥ इति स्वरान्ताः पुल्लिंगाः ॥

[illegible]

इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्ता पुंलिङ्गा ॥

॥ अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥

तत्राकारान्तो गङ्गा शब्दः ।

आपतः स्त्रियाम् ।१।

अकारान्तात्स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति

आपः ।२।

आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति । गङ्गा ।

औरीं ।३।

आबन्तात्परस्य औ ईकारमापद्यते अ इ ए गङ्गे गङ्गा

धिरिः ।४।

आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हे गङ्गे ।

अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ।५।

अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे अम्ब हे [illegible] हे अक्क ।

असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां प्रतिषेधो वाच्यः । + ।

हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके इत्यादौऽह्रस्वो भवति । गङ्गां गङ्गे गङ्गाः ।

टौसोरे ।६।

आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति । अय् । गङ्गया गङ्गाभ्यां गङ्गाभिः ॥

आप आबन्त आप् आप् तस्मात् तदन्तादित्यर्थः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ङितां याट्। ७।

आबन्तात्परेषां ङे ङसि ङस् ङ्येतेषां याडागमो भवति गङ्गायां गङ्गयोः गङ्गासु। एवं श्रद्धा मेधा शाला माला हेला दोला प्रभृतयः।

सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः।

याटोऽच ' ८।

आबन्तात्सर्वादेः परस्य याटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोकारो भवति सर्वस्यै सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः सर्वस्याः सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासां सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु।

आकारान्तो जराशब्दः।

जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः।+।

जरा जरसौ जरे जरसः जरा जरसं जरां जरसौ जरे जरसः जरा जरसा जरया जराभ्यां जराभिः जरसे जरायै जराभ्यां जराभ्यः जरसः जरायाः जराभ्यां जराभ्यः जरसः जरायाः जरसोः जरयोः जरसां जरायां जरसि जरायां जरसोः जरयोः जरासु हे जरे हे जरसौ हे जरे हे जरसः हे जराः। इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः।

सर्वादीनामित्यत्रादिशब्देन सादृश्यकार्यवाचीत्यादिसंग्रहः. अन्यिकानां तु सर्वादित्वाभिन्नत्वात्तदग्रहणम्॥

ङितामिति प्रत्ययेषु ङित्सु तद्धितानिमित्तभिन्नत्वात् ङे ङसोरित्यादिदेश नियमार्थं.

सस्य च प्रथमाद्वितीययोरिति शस्वत्प्रक्रिया बुद्धिः बुद्धी बुद्धयः बुद्धिं बुद्धी बुद्धीः स्त्रीत्वाच्छसो नत्वाभावः बुद्ध्या बुद्धिभ्यां बुद्धिभिः।

इदुद्भ्याम्। ८।

स्त्रियां वर्त्तमानाभ्यां इकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा चडागमो भवति। बुद्ध्यै बुद्धये बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धेः। बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्योः बुद्धीनां स्त्रियां।

ङौः। ८।

इत उत् च तस्मात् इवर्णोवर्णाच्च परस्य ङेरामादेशो भवति। बुद्ध्यां। चडागमाभावे आमोऽप्यभावः। बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु। एवं मति भूति धृति श्रुति रुचि सिद्धि शान्ति भ्रान्ति क्रान्ति शक्ति प्रभृतयः।

एवं धेनु रज्जु प्रभृतयः स्त्रीलिङ्गाः। धेनुः धेनू धेनवः

कारान्त इत्यत्र तदन्तविधिरिति स्त्रादेशविकल्प [illegible] पुंवद् क्वीरपि [illegible] भाव।

इदुद्भ्याम् वेत्युकारान्तौ धातुश्चेयौ इह स्त्रीलिङ्गानामेव ग्रहणम् लिङ्गाम [illegible] धुचि मृदु प्रभृतीनां शाकटायनादेशानपीच्छन्ति स्त्रीयां।

ङौरिति [illegible] तुमभावत्वानित्यत्वात् अथवा वा [illegible] नित्यस्त्रीलिङ्गयोरिव चडागमाभावे आमोऽप्यभाव इष्यते।

[illegible] ईप् च [illegible] तस्मात् [illegible] ईप् ईप् इति [illegible]

धेनुं धेनू धेनूः धेन्वा धेनुभ्यां धेनुभिः धेन्वै धेनवे धेनुभ्यां
धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनां धेनौ धेन्वोः धेनुषु ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

हसेपः सेर्लोपः ॥ १० ॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति । नदी नद्यौ नद्यः ।

धौ ह्रस्वः ॥ ११ ॥

ईवर्णोवर्णयोराप्तोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः नदीम् नद्यौ नदीः नद्या नदीभ्यां नदीभिः ।

ङितामट् ॥ १२ ॥

स्त्रियामीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामाडागमो भवति । नद्यै नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः नद्योः

आदौ [illegible] यद्यपि हसान्तात् [illegible] सिद्धिर्भवति [illegible] कारान्तानां [illegible] इति विशेषः [illegible] स्यात् ।

धौ । [illegible]

नदीनां नद्याः नद्यां नदीषु । एवं गौरी सरस्वती ब्रह्माणी कुमारी किशोरी कलभी प्रभृतयः ।

लक्ष्मीशब्दस्येदन्तत्वाभावात् सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् हे लक्ष्मि । स्त्रीशब्दस्य ईदन्तत्वात् सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री ॥

स्त्रीभ्रुवोः ॥ १३ ॥

स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ।

वामशसि ॥ १४ ॥

स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इयादेशो भवति । स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः स्त्रीषु । शेषं नदीवत् । श्रीः श्रियौ श्रियः श्रियं श्रियौ श्रियः श्रिया श्रीभ्यां श्रीभिः ।

वेयुवः ॥ १५ ॥

इयुवस्थानात् स्त्रियाः वर्तमानात् ङितां वचनानां वा दा

दितां । यद्यपि स्त्रियामित्यतो [illegible] [illegible] [illegible] विकल्पेन विधानात् [illegible] दीर्घान्ता [illegible] [illegible] [illegible] । लक्ष्मी शब्दस्यापि [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । स्त्री शब्दस्यापि [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यद्यपि स्त्रीभ्रुवोरित्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

गमो भवति स्त्रियाम् नित्यं । श्रियै श्रिये श्रीभ्यां श्रीभ्यः श्रियः श्रियाः श्रीभ्यां श्रीभ्यः श्रियः श्रियाः श्रियोः ।

श्र्यादीनां नामोनुड्वक्तव्यः ॥ ४ ॥

श्रियां श्रीणां ङौ परेऽडागमाभावे आमोऽप्यभावः । श्रियां श्रियि श्रियोः श्रीषु हे श्रीः । एवं स्त्री धी प्रभृतयोऽप्यनीवक्ताः ।

एवं भूशब्दो भ्रूशब्दवत् । वधूजम्ब्वादीनां नदीशब्दवत् । वधूः वध्वौ वध्वः वधूं वध्वौ वधूः । जम्बूः जम्ब्वौ जम्ब्वः हे जम्बु हे जम्ब्वौ हे जम्ब्वः ।

ऋकारान्तो मातृशब्दः ।

माता मातरौ मातरः मातः । रैशब्दः सुरैशब्दवत् । नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । गोशब्दस्तु पूर्ववत् ।

॥ इतिस्त्रीलिङ्गाः ॥

प्रकृति [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] विकल्प [illegible] [illegible] [illegible] स्त्रीशब्दस्येयमपि [illegible] [illegible] नदीवदित्यलम् ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुमारीमात्मन इच्छति कुमारीयतीति [illegible] प्रकृतिवदिति वचनात् [illegible] मातृशब्दस्य ऋकारान्तत्वेन [illegible] [illegible] न मात्रा दुहित्रा वा [illegible] [illegible] इति । विचारविमर्शपरतन्त्रेण वचनं ॥

इति सारस्वतव्याकरणे स्त्रीलिङ्गाः ।

॥ अथाकारान्तानपुंसकलिङ्गाः शब्दाः ॥

अकारान्तो नपुंसकः कुलशब्दः। तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने।

अतोऽम् ।१।

अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवति अमि। अतोऽम्ग्रहणं लुगभावार्थम्। अमि पूर्वः। कुलम्।

ईमौ ।२।

नपुंसकलिङ्गात्परस्य औ ईकारमाप्नोति कुले।

जश्शसोः शि ।३।

नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति शकारः सर्वादेशार्थः।

अतोऽम् तपरकरणं मुखंभावार्थम् अकारान्तस्य दधिन अव्ययानामत्र्वेन भावः। औ विधिरपरेणेति न तस्य बाधक इति सुकाराभ इत्यर्थः अतका-अर्थं न तन्नामन्तैस्तेन भावाभावकारकाभाव अवभवतः विधीयते इत्यर्थ भावदायतनाभावत्वं कुतः स्यात् अनाद्यन्तस्य अविधारि न् विधिमायभ्यात मु अकीधि अविश्वभोमि वैगम्यम् अर्थान्तर अविधौ क्रियासीलास्यनुभावीमि स्यात् अविधिभावमध्यात् अतामेकस्यास्मिलगति प्रधानार्थविधिमप्राय इत्यं अम् इत्यन्तो दीर्घभवन्त्यां दीर्घविधि।

ईमौ। अमानारूपत्वात् मानुवत्तक वचनं लिङ्गवचनकाभि पवि भावस्य वा स्मरणि। ईशा वहुवचनमभैरेति कथं कुलयोः दशाधीत्यादौ मकल दृढेितम न स्यात् स्वक्ष्योरित्ति इत्येनिर्देशात्स्वस्य भाभावप्रसङ्गात् गुणस्थाने वक्तव्यैका चावादेश अत पुनरादेशाकारणादेशीमवचनकाले न प्रत्येकार्थस्वात् सर्वेमिलविधौ प्रथमाद्वासन्मासावैतत्कमि वेदितव्यम् मुख्यादिरीत्येव मितकरण भावाभावमनवस्थानामियुक्तमितिप्रामितेकवचनत्वाभावात्।

शुक्र, शि सर्वस्यव्यञ्जनस्य । × ।

नुम यमः । ४ ।

नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति ।

मिदन्तात स्वरात परोयमस्य । × ।

नोपधायाः । ५ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवर्जितेषु पञ्चसु नामि च भवतीति । कुलानि । हे कुल । हे कुले । हे कुलानि । पुनरपि कुलं । कुले । कुलानि । शेषं देववत् एवं मूल फल वन पुष्प कुट्म्बादयः ।

अस्थ्यादेः । ६ ।

अस्थ्यादेर्गणात् परयोः स्वमोः नतुर्भवति । शकारः शित् कार्य्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः ।

नोपधाया नस्य नान्तस्य उपधायामुपधानस्या नेति माद्यतिक यद्यत्र इत्यत्र वा अत्र यद्यपि पञ्चस्विति सामान्येनोक्तं तदापि वा दीर्घोऽस्तुरित्यतो वाऽनुवर्त्तनात् स्त्रीपुंसयो पञ्चसु नपुंसकेषु सावितिविवक्षा अत्रापि स्त्रीपुंसयोरेव दीर्घ माप्ताभावात् ।

मृत्स्यादेः । अथाविलम्बान्नुरन्तेऽपि ततोऽपवादं समाशाद्दीर्घो धाती रित्यत्र कृतो च पौर्वापर्यतो नानुरूपमेव व्ययया हि अन्यादित्यत्र दीर्घाभावः यत्न्य दित्यत्राम् नुगमाभावत्वादपि नुविधानसामर्थ्यादेव दीर्घाभाव इति तदनन्तरं देन मामासाधितानुकौ नुविधिसद्भावादत्वात् विधानस्य च स्वमोरेव सार्थकत्वात् स्थानियन्देन अतमालाः पदोपादीयन्ते एकस्वरस्य एकाच मात्रामिति ऊसरमत्ययान्- लिङ्गादादिनु स्वरपूर्वं प्रतिषेधात नपुंसकेषीवागुण इत्यभिहितस्थानियत्वेऽपि गुण मनुष्य विधीयमानाभिन एव स्थाने भवतीति नियमाभधोनामिन स्थानिनोऽपेक्षा मनुष्यम् मिति ।

वावसाने । ७ ।

अवसाने वर्त्तमानानां झकारानां जबा भवन्ति चपा वा। धन्यत् । धन्यद् । धन्ये । धन्यानि । पुनरपि धन्यत् धन्यद् धन्ये। धन्यानि। धन्यतरत् । धन्यतरद्। धन्यतरे धन्यतराणि । २ । इतरत् । इतरद् । इतरे । इतराणि । । २ । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । २ । कतमत् कतमद् । कतमे । कतमानि । २ । शेषं सर्व्वशब्दवत् इति चाभ्यासेय ।

ईकारान्तोऽक्षिशब्दः ।

नपुंसकात् स्यमोर्लुक् ।८।

नपुंसकलिङ्गात् परयोः स्यमोर्लुग् भवति । अक्षि । यकृत् । ८ ।

ईय उय ऋय यत्र । तेषां यणा । नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः हे अक्षि । हे अक्षे । हे अक्षिणी । हे अक्षीणि ।

उक्तं हि ।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथानान्तमथाप्यदन्तम् । माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठ । २ ॥

यदर्थं नपुंसक इत्यादि पठन्ति पुराचार्यैरुक्तमिदम् तत्र तीतिमध्यन्दिनस्या पत्यं माध्यन्दिनिः आचार्यः उशनसः उशनसशब्दस्य त्रिरूपं सम्बोधने रूपाणां समाहार त्रिरूपं नीति इत्याद्यर्थं वष्टि कामयते तथा इगन्ते इ उ ऋ लृ अन्ते नपुंसक गुणं वष्टि तदीयार्थं व्याघ्रपदां वरिष्ठ इत्यन्वयः ।

नामिनः । १० ।

स्वरे नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति स्वरे परे । ईमी मस्थिनी ।

अस्थ्यादी शसादौ । ११ ।

अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति ईकारस्य चाकारो भवति शसादौ स्वरे परे ।

अल्लोपः स्वरे । १२ ।

अन्वयुक्तात् शसादौ नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य

नामिनः। विभक्त्यधिकारादिभक्तिस्वर एव न त्वागमादौ।

अस्थ्यादी। शसादिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणात् अस्थिनि शसादावित्यर्थं तदुपादानञ्च अशौचैरपि आदरानुकूलार्थं यत्तु मिदाम्यु' इन, अ- स्यादौ पुंसि अभिधेयेऽपि प्रायेणेत्यादिति तदयुक्तं पाणिन्यादिविरोधात् अस्थ्यानि बहुवचनेन अस्थ्यादिभिरुपिपथि मन्थादयश्च एव तदन्तविधिरपीत्यत्राग्नियत प्राधान्येनेत्यादि नामिन' स्वर इति नुमविधेऽपि पुनर्नुम् विधानप्रयोजनाज्ञ मिति नाभावार्थमिति कश्चिदयुक्तम् विशेषणान्तरत्वात् तदभावात। नाम्य नुमभावार्थं नुम. परत्वादेव प्राप्तिः अतएव नुमभावे तिदादि अन्यत' विग्रहा- न्तरैर्नेत्यादावनपुंसकेऽपि मुख्यार्थं नुमविधेरप्यावश्यकत्वात् अल्लोप. योगो- ऽन विधिप्रसङ्गसंज्ञेति मकारवकारान्तयुक्त संयोगस्तस्मादुत्तरस्य न भवतीत्यर्थं न लोपः प्रतिषेध इति अकारः प्रतिषेधार्थः अघ्नगादावपीति शङ्खध्मादिशब्द सोऽहि शाखद्यादि सिद्धि गन्धे कुप्यद्वात्र् यथ. लोपे नुमि अल्लोप स्या- देतावत् पूर्वविप्रतिषेधेन लोपधाया इति दीर्घविधौ सति अतःभावात् अपा- धेऽपरीत्यनीकादुमर्थेऽनपुंसके टादौ परेऽन्य शसादाविति वा अव्ययत्र नुमभावभावीत्यस्य मकारान्ते न प्रयोगागुणादिम्योदस्थ्यमिति ज्ञापकाद्यानिविशेष

भवति । अस्थ्ना । अस्थिभ्यां । अस्थिभिः । अस्थ्ने । अस्थिभ्यां अस्थिभ्यः अस्थ्नः अस्थिभ्यां अस्थिभ्यः अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नां ।

वेङ्योः । १२ ।

ङेङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति । अस्थ्नि । अस्थनि । एवं दधि सक्थि अक्षि शब्दाः । दध्ना । दधिभ्यां दधिभिः । सक्थि । सक्थिनी । सक्थीनि । २ । सक्थ्ना । सक्थिभ्यां । सक्थिभिः । अक्ष्णा । अक्षिभ्यां । अक्षिभिः । इति पूर्ववत् प्रक्रिया ।

नपुंसकस्य ह्रस्वः ।१४।

नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति । नपुंसकात् स्यमोर्लुक् । ग्रामणि । नामिनः स्वरे । नुमौ ग्रामणिनी ग्रामणीनि । नामिनः स्वरे नोपधायाः इति दीर्घः ।

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा । १४ ।

उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति । नामिनः स्वरे । ग्रामणिना । ग्रामण्या । ग्रामणिभ्यां । ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्ये । ग्रामणिने । ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभ्यः ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभ्यः

वेङ्योः । ङिश्च ङीश्च ङेङी तयोः अस्थ्यादिति अधाद्वृत्तिरीयम् अतएव यञ्जनीत्यादावप्रसङ्गः नपुंसकस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद् स्यादेशो लक्ष्ये न सुधाकृत्प्रभृतिष्वादौ ।

टादौ । एकार्थप्रवृत्तिनिमित्तकेनोक्तः पुमान् येन तदुक्तपुंस्कं अतोऽभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन तथापि पील्वादीनां नपुंसकत्वं तदुक्तम् पीलुर्वृक्षः फलं पीलुपीलुने नतु पीलवे

ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामण्यां नुमन्त स्यामि दीर्घः । नामिनः स्वरे । ग्रामणिनां । ग्रामण्ये । ग्रामण्यां । ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु हे ग्रामणि हे ग्रामणिनो हे ग्रामणीनि । अतोम् । सोमपं सोमपे सोमपानि । २ । सोमपेन । सोमपाभ्यां । सोमपैः सोमपाय सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः पूर्ववत् ।

उकारान्तो मधु शब्दः । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । मधु नामिनः स्वरे इति नुमागमः । मधुनी । जश्शसोः शि । नोपधाया इति दीर्घः मधूनि । पुनरपि मधु मधुनी मधूनि । नामिनः स्वरे । मधुना मधुभ्यां मधुभिः ।

ऋकारान्तः कर्तृ शब्दः । नपुंसकात् स्यमोर्लुक् । कर्तृ । नामिनः स्वरे । ईमौ पुंवोऽनन्ते कर्तृणी कर्तॄणि । २। कर्तृ । कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्यां कर्तृभिः कर्त्रे कर्तृणे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः ।

ऋतोङ उः । स च ङित् ङिति टेः कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृषु हे कर्तः हे कर्तृ हे कर्तृणी हे कर्तॄणि ।

ऐकारान्तः अतिरै शब्दः रायमतिक्रान्तमतिरि कुलं

इयं निमित्तं पीलुत्वमनन्तपुंस्त्वे पुनरिति यत्रहये पीलुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पीलु सजाति न्वेषु पीलुत्व जात्यवच्छिन्नपीलुजन्यत्वमिति उभयत्र एक एव हि य शब्द लिङ्गु लिङ्गेषु वर्तते एकमेवार्थमाख्याति तत्पुंस्कल्पदृश्यते इति एकाक्षरादीनां सुर्दभृतीनां क्रमादीर्घस्यापवादाभाविकारोकारौ भवतामिति सुरि सुरिणी सुधु

गामतिक्रान्तमतिगु लक्षं ।

उकारान्त उपगु शब्दः उपगता गावो यस्येति तदुपगु ।

॥ इति उकारान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हसान्ताः पुंलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ।

तत्र हकारान्तः पुंलिङ्गो अनडुह्शब्दः । नाम संज्ञायां स्यादयः ।

चतुरनडुह आमागमो वक्तव्यः ।४।

सावनडुहः ॥५॥

अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ।

संयोगान्तस्य लोपः ॥६॥

[illegible] नदीयादौ च वा पुंवत् [illegible] सुपथा [illegible] [illegible] दकारादौ [illegible] ।

॥ इति सारस्वतप्रसादे हसान्ताः पुंलिङ्गाः ॥

चतुरनडुह इति । [illegible] पूर्वविप्रतिषेधेन [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादौ च परत्वादेव [illegible] ।

[illegible] पूर्वे [illegible] सूर्ये च [illegible] [illegible] चतुरानडुहौ [illegible] [illegible] [illegible] अनडुह्शब्दस्यामागमो भवति [illegible] [illegible] [illegible] वकारात [illegible] वा [illegible] अनडुहौ अनडुहो तथा अनडुहोः [illegible] [illegible] इति हकारस्य [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इति [illegible] ।

सौ । अत्र च नुमागमदीर्घविरोधाभावात् [illegible] ।

संयोगान्तस्य । [illegible] [illegible] [illegible]-

संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च। रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य।

हसेपः सेर्लोपः ॥३॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति। उत्वं इति सत्वं। लोपविधिसामर्थ्यान्न दत्वम्। अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः अनड्वाहं अनड्वाहौ अनडुहः। अनडुहा अनडुद्भ्यां अनडुद्भिः।

वसां दए ॥४॥

वसु स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अनडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति। अनडुहे अनडुद्भ्यां अनडुद्भ्यः अनडुहः अनडुहोः अनडुहां अनडुहि अनडुहोः अनडुत्सु।

चवि चपा अमानो धावम् ॥६॥

अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति। सावनडुहः।

गान्तसमाश्रयत्वात् तत्र सलोपमित्यादौ सकारस्य संयोगान्तत्वाभावः. पुंस्वामित्यादौ च भवति यथाविधानुकर्षणाल्लोपाभावाज्जं कर्म इत्यादौ रेफात्परस्य सर्वामान्तस्यलोपाभावः।

अनड्वानित्यत्र समासे इति एत्वाभावेऽपि नुम्विधानसामर्थ्यान्न धौ। अत्र चतुरामुपोचित्वतः चतुर् इत्यस्यागमः स्मियवत् इत्यनात्यत्वम् इत्ययोः प्रसङ्गात्प्रासङ्गः अत्र च अभिधानसामर्थ्यादामीऽपवादः अन्यथानिर्दीर्घाभावात् नुमप्रसङ्गः च।

वसां। वसादिनिमपुंवचनं बहुपदत्वाज्ञविभ्यभिर्भ्याम् वसुवर्त्सिन्यादिवसोः प्रत्ययत्वान्नपदत्वेन तदन्तस्येति वसन्तस्येत्यर्थः लोपिसान्तपदेविति विद्वानित्यादौ तदभावः पूर्वं दत्वं चासंयोगान्तलोपः।

त्वं । स्वरहीनं परेण संयोज्यं । हे अनडुन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः इत्यादि ।

गोदुहशब्दस्य भेदः ।

दादेर्घः ॥७॥

दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्यन्ते पदान्ते च गोदुघ्भि इति स्थिते ।

धादेर्जबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः ॥८॥

धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्यन्ते पदान्ते च ।

चावसाने ॥९॥

अवसाने वर्तमानानां झभानां जपा भवन्ति चपा वा । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदुहः गोदुहम् गोदुहौ गोदुहः

दादेः । दादिरिति धातुपाठोपदेशावस्थायामभिप्रेतम् तत्र [illegible] चकारादि [illegible] दकारादेः [illegible] [illegible] दामलिहति दामलिहनौ दामलिह् [illegible] धातुपाठे [illegible] ।

धादिजबानां । अथ चावसाने [illegible] [illegible] तथा दामलिहादीष [illegible] इच्छति [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] तत्र वा [illegible] चावसाने वर्तमानानां झभानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

गोदुहा। भकारादौ दादेर्घ इति घत्वे भारि जबस्य दकारस्य भभे धकारे च कृते भभे जवाः। गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः। खसे चपा भसानां। किलात् पः सः। कतस्येति षत्व। क म् संयोगे षः। गोधुत्सु हे गोधुक् हे गोधुग् हे गोदुहौ हे गोदुहः।

मधुलिह शब्दस्य विशेषः।

होढः ॥१०॥

धातोर्हकारस्य ढत्व भवति धातोर्भसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च। वावसाने। मधुलिट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः हे मधुलिट् हे मधुलिड् हे मधुलिहौ हे मधुलिहः मधुलिहं मधुलिहौ मधुलिहः मधुलिहा मधुलिड्भ्यां मधुलिड्भिः।

तुरासाह शब्दस्य भेदः।

सहेः षः साडि ॥११॥

साडि रूपे सति सहेः धातोस्सकारस्य षकारादेशो भवति। तुरासाट् तुरासाड् इत्यादि।

द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥१२॥

द्रुहादीनां धातूनां घत्वढत्वे वा भवतः रसे पदान्ते च। मित्रध्रुक् मित्रध्रुग मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः

४८। अचोऽन्ते अकृतोष्ठ्यरति कृते उकारो भवतीत्यस्मरणं तस्य द्रुहादीनामिति पादित्वात्मधुत्वहितीयनो घत्वापिपाद्यों वायस्य फलमा॰

मित्रद्रुहं मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः मित्रद्रुहा। भमि लगा। मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां इत्यादि। एवं तत्वमुह्—मुह् शब्दौ।

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

चतुराम् शौच ॥१४॥

चतुर् शब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु शौच। चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः।

र संख्यायाः ॥१६॥

रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति षत्वं द्वित्वं चतुर्णां चतुर्षु।

नकारान्तो राजन् शब्द। नोपधाया इति पञ्चसु दीर्घं।

नाम्नो नोलोपश्च धौ।१७।

भत्वहलाभाव दतीयं रूप स्यात् कचित् समवर्त्ती देतिपाठ तदाउत्वेनतिषध वा भवतीत्यर्थ तत्र द्रुहिहादिविभक्तादेश वाक्यभेदेन दत्व अविम सूत्रपाठादो द्रुघां घति सूत्रस्य पूर्वत ममव दत्वादौ घत्वं वाभवतियत्वाभ्याससत दत्वमिति सूत्रार्थो दर्शित।

चतुराम् विसर्गशीर्षेष्वाम्दश शम्भि चतुरहत्तियाहेतिक सदाम वा पञ्चधि चतुरत्तिमानधोग्निसयत्वा इत्यादौ गौषत्वेपि र सख्यायाहतनेन सख्याविन्नें एव गीषत्वेतु प्रियचतुरां प्राधान्येतु परमचतुर्णा बोधिमत इत्यत वातुषत्व वा भीकारा चतुर्षि त्यादौ विसर्गभाव यक चतुर्षि निमापत्वाद।

नाम। नाम्नोनदति नामामाधिकरणे षष्ठी नकारान्तस्यनामरूपस्य।

नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रधे पदान्ते चाधौ. राजा। राजानौ राजानः राजानं राजानौ। अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ। स्लोसुभिसुरिति चुत्वेन अकारः।

जञोर्ज्ञः॥ १८॥

जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः॥ २०॥

येङेशः। राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु इत्यादि। एवं यज्वन् आत्मन् स्वधर्मन् प्रभृतयः अम्वयुक्तादिति विशेषणात् इल्लोपनास्ति। यज्वनः यज्वनादित्यादिश्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पञ्चसु राजन् शब्दवत् प्रक्रिया शसादौ तु विशेषः।

श्वादेर्वउः १९॥

श्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि इकारे च। शुनः शुना श्वभ्यां श्वभिरित्यादि। शुनः।

नकारान्तस्यौपदेशात्म्याश्रमेव लोपसादिश्वविशेषणात् [illegible]

[illegible] भवनारायणादिषादिभूतस्यापि [illegible] तथा सुश्विन् प्रवान्

इत्यादावुपदेशत्वाक्षि [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] परमेश्वमन् इत्यादौ श्वावपि

[illegible] अर्जीम इत्यत्र नकारान्तरस्य अकारेण दोषे च इत्यादावात्मनात्मा-

त्मादौ न वक्तव्यत्वात्॥

वादे। [illegible] [illegible] इत्यर्थोऽत्र

[illegible] नकारान्तरस्य [illegible] सारे

इतोऽत्यस्वसु ॥ २० ॥

पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु ।

थोन्थुट् ॥ २१ ॥

पथ्यादीनां थकारस्य न्थुडागमो भवति पञ्चसु प्थ्यादिषु परेषु पंथन् सि इति स्थिते ।

शब्दस्य वकारस्योत्वे कृते सवर्णे दीर्घः सह । यूनः यूना युवा युवभ्यां युवभिरित्यादि । यथिन् शब्दस्य भेदः ॥

आ सौ ॥ २२ ॥

पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः आत्वविधानाच्च सेर्लोपः । हे पन्थाः पन्थानं पन्थानौ ।

पथां टेः ॥ २३ ॥

पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति असादौ स्वरे परे । पथा पथिभ्यां पथिभिरित्यादि । एवं मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दौ । दण्डिन् शब्दस्य भेदः ।

इति श्रप आदिति बाध्य उपर्यै बनधोऽश्रीपथिकन्यादवे मवयमनहन्त् शमादा विश्यादिमस्दादीपीशारे श्रेन्दुरुम अथिक्तोपि इति सूत्रम् तत्र च ईय ईपूथ तयो समाहारे ईय सखिदिन्यधिकार, युनो मघानी युवतीच्य दौ निपातनात्र ईकार च भीभत्युवानो पर्या कुसयोस्तं सुपूनी इत्यादि मघकोटिस्थे मघन मघ" मघोना सोति मघवान् मघवन्तो इत्यादि मत्वर्थान्तो मघवच्छब्दा,न्यपत्र ।

इतोत । पथाटेरित्यत पथामिन्यनुवर्त्य त तत्र पथामिति बहुवचनेन मथिन् ऋभुक्षिन शब्दात्रयुपादीयते इत्तो । यत्रापि बहुवचनस्य बहुपद्यापकतामभिप्रेत्याह इत्

इन्हां शौसौ ॥ २४ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां सौ शौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः हे दण्डिन् दण्डिनं दण्डिनौ दण्डिनः दण्डिना दण्डिभ्यां दण्डिभिः इत्यादि । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः हे ब्रह्महन् हे ब्रह्महणौ हे ब्रह्महणः ब्रह्महणं ब्रह्महणौ । असादौ अकारलोपः

हनोघ्नि ॥ २५ ॥

हन्तेर्धातोर्हकारस्य घकारो भवति नकारे ञ्णिति च परे । असंयोगे णत्वनिषेधार्थः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्यां ब्रह्महभिः इत्यादि । पूषा पूषणौ पूषणः हे पूषन् हे पूषणौ हे पूषणः पूषणं पूषणौ ।

षणोष्णः ॥ २६ ॥

षकारणकारसंयोगे ष्णो भवति असादौ स्वरे परे । पूषन् शब्दस्य असादौ स्वरे परे वा टेर्लोपः । पूष्णः पूष्णा पूषभ्यां पूषभिः पूष्णे । ङौ टिलोपो वेति केचित् । पूष्णि पूषणि पूषि पूष्णोः पूषसु । अर्यम्णः अर्यम्णा अर्यमभ्यां इत्यादि । संख्याशब्दाः पञ्चन् प्रभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु सरूपाः । पञ्चन् अस् इति स्थिते ।

दण्डित्यादि । इन प्रत्ययत्वादिमन्तस्य नोपधाया इत्यनेन सिद्धेऽपि नियमार्थ सिद्धौ सर्वनाम्नीनियमार्थेतिन्यायात् ।

हन । हन धर्मे इति क्विंद इनीयत् इत्यतीदम् इत्यनुवर्तनीयं तत्र हन्त ईस घत्वभवतीत्यर्थे अन्यथा तद्धनमर्थे गुणादेव्यपि प्रसङ्गात् तत्र इकारान्त हिततरत्वसम्भवाप्रस्य वा व्यवधानपरत्व पूर्विम्परत्व तु धातोरिति विवेक । एवं

जश्शसोर्लुक् ॥ २९ ॥

षकारान्तनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुक् भवति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । लुकि न तन्निमित्तम् । षट् पञ्च षड्भिः पञ्चभिः षड्भ्यः ॥ २ ॥

नुट् ॥ ३० ॥

षकारान्तनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति । नोपधाया इति दीर्घः । नाम्नो नो लोपश् धौ । पञ्चानाम् पञ्चसु । एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतयः ।

अष्टनो वाऽऽडौ ॥ ३१ ॥

अष्टन् शब्दात्परयोर्जश्शसोर्वा डौ भवति डित्वात् टिलोपः । अष्टौ अष्ट अष्टौ अष्ट ।

भ्यासु वा आ ॥ ३२ ॥

अष्टन भ्यासु परासु विभक्तिषु वा आत्वं भवति

स्मरणादिन्याश्रयमनङ्गे षकारेण इति कश्चिदेकपद्य मलङ्कुरिति कश्चिच्चार
णोरपुंवद्भैमवाद घनथाथे तद्भावाभलर्थं न्याय ॥

जश्शसौ । षट्स्वनुवतन न च उपदेशकालवस्म भालमर्थवचपाख
नीत्यादीलोपामसङ्ग प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति जश्शसाविति तन्निमित्तोप
दीर्घाकारलोपादिप्रसङ्गात् लुकीति लुकन्य यथाद्यर्भवति तन्निमित्त
कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

षट् पञ्च । नष वश तस्मात् षनापि संख्याया प्राधान्यपरम यथा
मित्यादौ भवत्येव नौत्वेषु पिवपशामाभित्यादौ न भवत इय इत्यत आह
मग्रणात् । नारडत्वमभावपक्ष एवडौविधि केनापि संख्याया इत्यनुवतर्गाति
त्वात् वाडौ वस्तुतोयामु इत्यप च इति ॥ नैकवचनस्य इति सप्तमाद्वचन

अष्टभिः अष्टाभिः अष्टभ्यः अष्टाभ्यः । २ । अष्टानां अष्टसु अष्टासु ।

मकारान्त इदम् शब्दः ।

इदमोयंपुंसि ॥ ३२ ॥

इदम् शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति । सिस्लोपस्तस्य अय । द्विवचनादौ त्यदादेरत्स्यादावित्यकारः । इद औ इति स्थिते ।

दश्मः ॥ ३३ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे । इमौ इमे सर्वादित्वाज्जसो त्यदादीनां घेरभावः । इमं इमौ इमान् ।

अन् टौसोः ॥ ३४ ॥

इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः । अनेन ॥

भ्यः ॥ ३५ ॥

* मकारान्तत्वादकाराभावएव इदमात्वे त्यादत्वादिति किमर्थं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मकारान्तत्वादकाराभावएव [illegible] [illegible] [illegible] उपदेशकाले मकारान्तत्वम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । इदम [illegible] मकारान्तत्वादेव ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

इदम सकारे भकारे च परे अकारो भवति।
अत्रास्य अद्वीत्यात्व । आभ्या।

भिसभिस ॥ ३६ ॥

इदमदसोर्भिस भिसेव भवति। नभकारस्याकार
एभिरकारान्ते। एभि अस्मै आभ्या एभ्य अस्मात् आभ्या
एभ्य अस्य अनयो एषा अस्मिन अनयो एषु। किम
शब्दस्य त्यदादेष्टेर स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्द
वद्रूपम्। क को के क को कान इत्यादि। धकारान्त
तत्त्वबुध शब्द तस्य रसे पदान्ते चादिजबानामिति भ
कार। वावसाने। तत्त्वभुत तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुध
हे तत्त्वभुत हे तत्त्वभुद तत्त्वबुध तत्त्वबुधा तत्त्वबुध तत्त्व
बुधा तत्त्वभुद्भ्या तत्त्वभुद्भि इत्यादि। जकारान्त सम्रा
शब्द।

आभ्यामिति सवर्णाभावात। अर्थे नु च इतास्य विसर्गपरत्वे न गुणाभावः ...
इत्यपि मन्द गुणशब्दस्यानकारपरत्वप्रतिपादनात ... मकारादौ ...
स्यापि विसर्गपरत्वे न गुणनापत्ता ... प्रयोगे विसर्गाश्रयत्वात ...
... पुर्वोक्ततदम इति भिसभिसिपरिणामेन ... अनुवर्तनीय ...
... अवसीति सर्वत्र स्यात ...
...

भिस भिसामिति न ... भवतात न भकार
कार इति इदमदसोरकारयोरेव ... इमके अमुकैरित्यादि।

... । ...

छशषराजादेः षः ॥ ३६ ॥

छकारान्तस्य शकारान्तस्य च राज् यज् सृज् मृज् भ्राजादेश्च षकारो भवति । धातोर्झसे परे नाम्नश्च से पदान्ते च ।

षोडः ॥ ३७ ॥

षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने टकारः डकारश्च । सम्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः सम्राजं सम्राजौ सम्राजः सम्राजा सम्रा-

छशषराजादेरित्यत्र [illegible] भ्राज्यादीनां [illegible] इत्यादौ
[illegible] डत्वविधानम् [illegible]
षट् [illegible] इत्यादौ [illegible] भर्भगना [illegible]
[illegible] तथापि [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] इति [illegible] षकारस्य डविध्यसम्भवात् [illegible]
[illegible] षोड इत्यत्र [illegible] षकारस्यैव
[illegible] इति [illegible] डकारस्य निर्देशात् [illegible] षकारस्यैव षत्वविधानात्
धातोर्झसे इति [illegible] पाणिनि
[illegible] विधानात्
[illegible]
यथा [illegible] इति
[illegible]
[illegible] टकार
[illegible]
षकारस्य [illegible] निमित्ताभावेन नैमित्तिकस्य [illegible]

ड्भ्या सम्राड्भि इत्यादि। एव विराजादय। दका-रान्ता त्यद तद् यद् एतद् यस्त्रामेषा मद्रादेश स्या-द्विविति सर्वनामकार्ये कृते सर्वशब्दवद्रूप ज्ञेय।

स्तः ॥ ३८ ॥

त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्वं भवति। स्य त्यौ त्ये स्य त्यौ त्यान्। स तौ ते त तौ तान्। यः यौ ये यं यौ यान्। एष एतौ एते।

एतदोऽन्वादेशे द्वितीया टौस्स्वेनो वा वक्तव्यः ॥ + ॥

उक्तस्य पुनरुक्तमन्वादेश यथानेन बालेन व्याकरणम-धीत एन छन्दोऽध्यापय एत एन एतौ एनौ एतान् एनान् एतेन एनेन एताभ्यां एतै एतयो एनयो एतेषा एत-स्मिन् एतयो एनयो एतेषु।

छकारान्तस्यालदाच्छब्दस्य। तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राड तत्त्व-प्राशौ तत्त्वप्राछ इत्यादि।

निरुक्तस्यागम शीघ्रादि [illegible] धातीजेंध इति वक्तव्ये सत्वनिषेधाय निति नु कश्चिदेवाह किम्। [illegible] सम्राट् यथा इत्यादावपि म [illegible] कश्चिदपदा [illegible] सत्वादिविधिशुत्वनिषेध ॥

[illegible]

[illegible]

नोलोपः ॥ ३९ ॥

धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य लोपो भवति। अञ्चेः पञ्चसु नुम् वक्तव्यः ॥+॥

प्रत्यन् च् इति स्थिते न्लोशु भिसुरिति सुत्रेण च-जकार संयोगान्तस्य लोपः।

चो कुः ॥ ४० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्नामे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते। यथासङ्ख्येन। प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्च प्रत्यञ्चौ।

अञ्चेर्लोपो दीर्घश्च ॥ ४१ ॥

इत्यादिन्त्यासाच मपु सके द्वितीयकवचने प्रत्यन्तादेरित्यस अत् इति योगविभागम अत् आदेशे एनहित्यादिसिद्धि इमस्थावस्थदोभ्याप्य मयी एन ध्याकरणमध्याप्य धर्मेन पाणिनयीता अध्येतनेनाध्ययमधीत मनयी आरूण कुलमयोपलयी प्रभूत मनित्याम् आम् एवमेतदापि नावताम इति मकारदकाराविति मवर्णत्वादित्यप प्रयामत्येन नु यकार प्राप्त्वात अद्वेरिति अधुमतिपुमनयीरितस्य नोलोप इत्यनेन तत्पर्यतमायाम अधीपे प्रत्युमुष्मिधीयते यद्यपि परत्वात्पदान्तत्वनु धार म्‌भीति तथापि परम्पदा धिलात्पूर्वविप्रतिषेधन पशुमारि वा इत्यर्थे विधेयत्वावाद सोध् भिव स्त्रियाम् ति यत्र ज्ञाताद्वयमभिहितेन नित्यत्वात्संयोगान्त भावे दुःखाभावात कुलावदत् कृते वा यत्वे अयं गामनीये निमित्ताभावस्यापि न तदमावात्कुलमसद्धतमेव तस्यादित्यामिति वचनेन बहुमानुपादानादत्यापि तत्त्व कुलगामिति सदस्थत्। मध्यादिवाणौ निमित्ताभावव्यवच्छेदकत्वप्रतिपादनात् नारित्यादावपि द्विवाणित्वेनैव कुलमवे नाप्रविष्टामर्दपाताय अमित्र नदित्वमलहि इति नदित्वसंयोगान्तलोपमात्रमनुवृत्तिः सिद्धत्वाद् ॥

अञ्चेर्धातोर्नकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे तद्धिते ईपीकारे च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव । प्रतीच प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः प्रत्यक्षु । एव तिर्यच् प्रभृतय । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः तिर्यञ्चौ ।

तिरश्चादेश ॥ ४२ ॥

तिर्यचस्तिरश्चादेशो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिरश्च तिरश्चा तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिः तिर्यक्षु । उदच् शब्दस्य उदीच् इति निपात्यते शसादौ स्वरे परे । उदीच उदीचा इत्यादि । एवमन्वितम् ।

तकारान्त उकारानुबन्धो महत् शब्दः ।

हलोनुम् । ४३ ।

उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति

धुट । ईपीति सूत्रगतो योगविभाग ईकारेऽप्यनुवर्तते उकारानुबन्धस्य तद्धिते इति वैकल्पिकस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् अचेरिति लुप्तनकारनिर्देशो नुपूर्णार्थत्वं नलोपाभावादेव न नकारस्य लुप्तस्याश्रवणं चाच चेति नियमात्प्रत्ययविधानमाश्रयान्नैमित्तिक तथात्वमपि तदेव नाच्य अतः प्रतीच इत्यत्र प्रत्ययस्याकारस्याभाव तद्धिते प्रतीचीन प्रतीच्य ईपि प्रतीचीत्यादिक इकारे प्रतीचीनमिति पक्षान्तरेति निर्देशेन यत्काकिंचन् स्त्री पुंसयोरेवेति न तु सर्व सुमभाव पूर्णायत तु पक्षान्तरेण शसादौ प्रत्यय प्रत्ययान्तमित्यादि नदीनाम श ये कुर्वेष प्रत्ययान्तमित्यादि सपिण्डो कुकटुमिति कुन्तिश्चैवादेशेष प्रत्यङ्गु तिरश्चादेश धातोरन्यत्र न तु अञ्चतीतिविषये स्यात्परेऽदमट् इत्यादौ अदद्रङ् अदद्रञ्चौ अदद्राञ्च अदमुईच अमुमुईच अददीच इत्यादय प्रयोगानुसारेण तोषणीया ।

पुंसि पञ्चसु परेषु ।

न्सम्महतो धौ दीर्घः शौ च । ४४ ।

न्सन्तस्याप् शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया दीर्घो भवति पञ्चसु धौ वर्जितेषु शौ च परे । महान् महान्तौ महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्यां महद्भिः इत्यादि । हे महन् ।

उकारानुबन्धो भवत् शब्दः ।

अत्वसो सौ । ४५ ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जितेषु सौ च परे । भवान् भवन्तौ भवन्तः इत्यादि ।

मित । उच चाच ह ड इत यस्य स मित् तस्येत्यभिधेयत्वात् उकारानुबन्धस्येत्यादि मन्तव्यं तेषामुकारानुबन्धित्वादनेनैव नुमुविधौ भवत्य न च भवत्यमितिवचनात् द्वितीयस्यापौनियमार्थेति धातुग्रहणानुबन्धे अर्थं देवैति पयस्वात् पठीस्यत् इत्यादौ नुमभाव नुमय महद्वचनमिति योगविभागादर्थेऽपि पूर्वोक्तवचनात् पुंस्त्वमागमं मुक् ग्रु औ इत्यादिसमार्थेन वचनादित्यादि पञ्चस्विलयस्य नपुंसक अतिरिक्तविषयत्वेऽपि स्त्रियां स्त्रियां स्त्रियं पुंसीत्यत्र पुंसीसुडित्यती विभक्ति निर्देशाभिन पुंसीत्यनुवृत्तिर्वा तत्र कियत् कियती इत्यादौ मतुम् ।

न्सम्महत । स च अप् च महत् च तेषां समाहारः न्सम्महत् तस्य धन वा दीर्घो भवतीत्यर्थः महच्छब्दस्यादपर्याप्त भवानेकविभागेन इत्यत्र क्विपि अन् अनात्त्यादौ समासेऽपि न ।

अत्वसो । अतुश्च असश्च अत्वसौ तयो अपात्पिवानुवर्तते सुट्वर्जितेषु पिण्डग इत्यादौ न गुणागमएकैकत्वकारित्व अन्तत्वाभावान्नदीर्घ इत्यर्थं नग्नुकृत्यादौ तुल कर्तृत्वात् भाइ कश्चित्पदार्थेऽपि पदान्ताश्रयत्वात् टीरित्यादितिद्वन्निषेधान्न भव तीति भाव ।

ऋकारान्तस्य भवच्छब्दस्य नुमागम एव न दीर्घः।
भवन् भवन्तौ भवन्त इत्यादि। पठन् पठन्तौ पठन्तः पठन्तं
पठन्तौ। पचन् पचन्तौ पचन्त इत्यादि।

शकारान्तो विश शब्दः। छशषराजादिना षत्वं। धोर्भ
षकारस्य डत्वं च। वावसाने चपा जबाश। विट् विड
विशौ विशः।

षकारान्तः षष शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूप
जशशसोर्लुक। षोड। षट षड षड्भि षड्भ्य। २। षण्
इति नुडागम। षड् नाम् इति स्थिते।

- ड्णः। ४६।

सख्यासम्बन्धिनो डकारस्य णत्वं भवति नामि परे
टुभिट्। यथा षट्णु। क्वचिदपदान्ते पदान्ततात्यवर्गीया

दोषा र। ४७।

दोष सजुष आशिष् हविष प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति
रसे पदान्ते च। दो दोषौ दोष दोष दोषो। दोष
शब्दस्य ससादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्या। दोष
दोष्णा दोषा दाभ्या दोभा। दोर्भी इत्यादि। सजू सजुषौ
सजुष सजुषा।

गिषो रपे पदान्ते च दीर्घोवक्तव्य। + । सजुर्भ्यामि
त्यादि।

पुंसोऽसुङ्। ४८।

पुंश शब्दस्य पञ्चसु परेषु असुङादेशो भवति। डकारा
न्त्यादेशार्थ।

स्वरे मः ॥ ४८ ॥

अनुस्वारस्य मकारो भवति । पुम् अस् इति स्थिते । उगितां नुम् । न्समहतोऽधो दीर्घः श्रौ च । संयोगान्तस्य लोपः । पुमान् पुमांसौ पुमांसः पुमांसं पुमांसौ पुंसः पुंसा पुंभ्यां पुंभिः हे पुमन् ।

असंभवे पुंसः ककू सौ ॥ ४८ ॥

वेदान्तिकवेद्यस्यात्मनो बहुत्वासम्भवेऽर्थे वाच्ये सति पुंस् शब्दस्य सुपि परे ककागमो भवति ।

दीर्घः । [illegible] इत्यनुवर्तते [illegible] [illegible] दीर्घत्वमित्यादि [illegible] तत्र परत्वात् [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । अथवा [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]

असंभवे इति । वेदान्ते [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपादितमनुम [illegible] बहुवचनमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्कोराद्योश्च संयोगाद्यो ॥ ५० ॥

सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च। पुम्। एवं विद्वस् शब्दः। विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः हे विद्वन् विद्वांसं विद्वांसौ।

वसोर्व उ ॥ ५१ ॥

वसो सम्बन्धिनो वकारस्य उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च। विदुषः विदुषा वसोर्वा विद्वद्भ्यां विद्वद्भिः विद्वत्सु इत्यादि। सुवचस् शब्दस्य सान्तत्वात् सो सुट्तिदीर्घः सुवचाः सुवचसौ सुवचसः हे सुवचः सुवचसं सुवचसौ सुवचसः सुवचसा सुवचोभ्यां सुवचोभिः। उशनस् शब्दस्य भेदः।

उशनसः ॥ ५२ ॥

* ये चकारेण [illegible] यत्तु मध्यवर्तिनापि [illegible] स्कोराद्योश्च ति न लोप इति वदन्ति। [illegible] [illegible] कृद्धिकरण प्रमाणाभावात् [illegible] ज्ञाह।

वसो। यद्यपि पूर्वसकारसहिताकारस्य उत्वम् [illegible] [illegible] [illegible] निमित्ताभावात् [illegible] तद्धिते वैदुष्य विदुषान इपि विदुषी ईकारे विदुषी कुर्वे। उशनसा धातिति सकारान्तस्योशनस् शब्दस्य सकारस्थाने नकारस्यान्त्या [illegible] [illegible] [illegible] विकल्पे [illegible] विकल्पा [illegible] [illegible] [illegible] ।

उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां सेरधेर्डा भवति। डकारष्टिलोपार्थः। उशना। उशनौ।

धौ सान्तता नान्तता अदन्तता वा वक्तव्या ॥+॥ हे उशनः हे उशनन् हे उशन।

अदस्शब्दस्य विशेषः त्यदादेष्टेरिति सर्वत्राकारः। अद् सि इति स्थिते।

सोस ॥ ५३ ॥

अदसो दकारस्य सो परे सत्व भवति।

सेरौ ॥ ५४ ॥

अदसः सेरौ भवति असौ। द्विवचने अद् औ इति स्थिते दस्य मः।

मादूः ॥ ५५ ॥

उय ऊय ऊ अदसोमकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घऊकारो भवति। अमू। बहुवचने सर्वादित्वाज्जसी अद् ए अमे इति स्थिते।

एरीबहुत्वे ॥ ५६ ॥

बहुत्वे सत्यदसएकारस्य ईकारो भवति। अमी अमुं

मादू। ऊदिति विदधद्व्यापष्टे यद्य ऊर्ध्वे ति आदेशयोरेकमात्रद्विमात्रत्वात् एवादेशिनावपि एकमात्रद्विमात्रौ याच्यौ नतयाश्वरतमत्वादेकमात्रस्यैकमात्र उ द्विमात्रस्य च द्विमात्र इत्यर्थः।

एरी। अत्रापि मादित्यनुवर्तते सके इत्यत्र न अन्ये छत्वे च कृत इति वक्तव्यमेतत् अन्यथा एवं विधीयमानकाभावात् सामान्ये इति।

अमू अमून् शसि उत्वे च कृते टानाभिरा । अमुना द्वि-
वचने अद्री यात्व पश्चादुकारः । अमूभ्या ।

भिस्भिस् । ५७ ।

इदमदसो भिस् भिसैव भवति न भकारस्याकारः ।
अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां
अमीभ्यः अमुष्य । ओसि एत्वे यकारादेशे च कृते पश्चादुकारः
अमुयो अमीषां अमुष्मिन् अमुयो अमीषु ।

सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च । ५८ ।

अमुकः अमुकौ अमुके ॥

॥इति हसन्ता पुंलिङ्गाः ॥

सामान्ये विशेषाप्रकाशनेऽर्थे अदसशब्दात् कप्रत्ययो भवति स च स्यादिवत् मैथिमत्ययस्यादि प्रकृति अदसशब्द तद्वत् तत्कार्यहितस्याप्यदसोऽदस कार्यं भवती त्यर्थः तत्त्वेमाव अथवा सि शब्देन सकारस्तयलक्षणे ततश्च ही सकारस्य वाऽ-वक्ष्यति स्यादिवत् सकारान्तश्च भवतीत्यर्थः । ततश्च तत्त्वार्थे पक्षितसाक्षरेण यथा इति कप्रत्ययसहितस्य सेरौ सी च इत्यादि कार्यं अमुक स्यादिवदित्येव यदि असकौ इति स्त्रीपुमर्थी नपुंसके अदकः इति सेरौ इत्यत्र क्लीबेऽर्थतो नपुंसकमुमा यानुषङ्गे कप्रत्ययसहितस्य च। औत्वाभावपक्षे च स्यादिवच्च सि सकारादधिका र्थोमात्परत्वोक्ते अमुकः केचित् कप्रत्ययस्य स्यादित्वानिदेशात् कप्रत्ययेऽपि सदायत्व मत्वीत्वादि भवति व्यवधानाच्च नभवतीत्यत एव वामुकस्मैत्यादिप्रयोगसिद्धिरित्याहु-स्तन्मत पाणिनिविरोधात अमुकस्मै अमुकस्मादित्यादिषु कप्रत्ययसहितस्य सर्वादि-कार्याभावप्रसङ्गाच्च अमुकस्मैत्यादि तु पुंकस्मल्लादिवत् ।

॥ इति सारस्वतप्रसादे हसन्ता पुंलिङ्गाः ॥

॥ अथ हसन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

तत्र हकारान्त उपानह शब्दः।

नहो धः। १।

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति हसे पदान्ते च। वावसाने धस्य दत्वं तत्वं। उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः हे उपानत् उपानहं उपानहौ उपानहः उपानहा उपानद्भ्यां उपानद्भिः इत्यादि।

वकारान्तो दिव् शब्दः।

दिव औ। २।

दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे। द्यौः दिवौ दिवः हे द्यौः।

वामि। ३।

दिवो वकारस्य आमि परे वा आत्वं भवति। द्यां दिवं दिवौ दिवः दिवा।

उरसि। ४।

नह। धातोरथ अमी इत्यभिधानादहशब्दमिधत्वादावपि। उपनह्यत इत्युपानत्। दिव शब्दाद्विष्णुकल्पमाधाय हे द्यौः।

उरसि। अथ इसद उरसि तस्मिन वकारस्याभिमत धमित्यनुवर्तते ततश्च द्युवित इत्यादि। केचित् उरसि इति पेठुः पूर्वे य उ रसो इति च्छेदः. एवञ्च इत्योपसल्लभ्यात। उदति दीर्घविभावादौ पु ँय इत्यादौ इकारेपि मतम्। विद्युद्दिदि लिङ्गवतश्चक्रे वर्धित च्छेदः भियामिति विचतुरोर्विशेषणम् कोबाचकभीर्च्छे तस्य प्रियाभिधानमीदा वस्यामी प्रियदिवा प्रियपतद्वयासी पु सापि स्त्रोत्रापत्त न इयत पदादेशो विद्यास्यत्वादि वा उकार आदि वा यस्य वा प्रियदिव

द्वितीयकारस्य हसे परे वकारो भवति युभ्यां युभिः द्युषु इत्यादि ।

रेफान्तचतुरशब्दौ स्त्रियां बहुवचनान्तः ॥

त्रिचतुरो स्त्रियां तिसृचतसृ । ५ ।

स्त्रियां वर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ भवतः विभक्तौ परतः । ऋकारस्य रकारादेशः । ततस्तयोः इत्यादि न भवति । तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभिः ।

न तिसृचतसृ छन्दसि । ६ ।

वा इत्येतयोर्दीर्घो न भवति नामि परे । तिसृणां छन्दसि तु भवति तिसॄणां तिसृषु एवं चतसृ ।

गिर शब्दस्य भेदः ॥

र्वोर्दीर्घः । ७ ।

त्रिचतुर इत्यादौ त्रिचतुरो स्त्रियां [illegible] इकार न भवतीति [illegible] सूत्रेण वार न भवतीत्यर्थः । [illegible] इत्यादि च भवति ॥

[illegible]

धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः पदान्ते च । गीः गिरौ गिरः हे गीः गिरं गिरौ गिरः गिरा गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्षु । एवं धूः धुरौ धुरः हे धूः पूः पुरौ पुरः हे पूः पुरा पूर्भ्यां पूर्भिः पूर्षु ।

धकारान्तः समिध् शब्दः ।

समित् समिद् समिधौ समिधः हे समित् हे समिद् समिद्भ्यां समिद्भिः समित्सु ।

भकारान्तः ककुभ् शब्दः ।

ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः हे ककुप् हे ककुब् इत्यादि ।

दकारान्तास्त्यदादयस्तेषां त्यदादेष्टेरिति सर्वत्राकारः ।

आवतस्त्रियामित्याप् । स्या त्ये त्याः । सा ते ता या ये याः एषा एते एताः अन्वादेशे एतां एनां एते एने एताः एनाः । एवं किम् का के काः ॥

इयं स्त्रियां । ८ ।

इदम् अन्त्यस्य स्त्रियामियं भवति सौ परे सिसन्निहितस्य । इयं इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया आभ्यां आभिः अस्यै आभ्यां आभ्यः इत्यादि ।

चकारान्तः त्वच् शब्दः ।

चोऽकुरिति कुत्वं । त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः त्वग्भ्यां

इयं । आदेशविधानसामर्थ्यादादत्वाभावे हलाम्नात् सिलोप आभ्यामित्यादावकारादेशे आपमातिपदिकत्वात्तेनाप्रहितस्य तकारादेशे अतोभ्यचादितिलोप विभक्तादामिनेष्टसिद्धिः ।

दासु हे त्वक्। एवं स्रुच् प्राच् प्रत्यच् ।

चवर्गान्तो भिन्नो वहुवचनान्तः ।

अप् अप इति स्थिते । अप्तृन् इति दीर्घः । आपः ।
द्वितीयाबहुवचने अपस् इति स्थिते तावत् न दीर्घः । अपः ।

भिदपो । १० ।

अपादीनां भकारे परे दत्वं भवति । अद्भिः अद्भ्यः
अद्भ्यः अपां अप्सु ।

शकारान्तो दिश शब्दः ।

दिशां कः । दिश दृश स्पृश् मृश् इत्यादीनां कः
पदान्ते च धुटि भवति । दिक् दिग् दिशौ दिशः हे दिक्
हे दिग् दिशौ दिशः दिशं दिशा दिग्भ्यां दिग्भिरित्यादि ।

षकारान्तस्त्विष शब्दः ।

षोडसि तत्व तावन्मात्रे टकारः ।
त्विट् त्विड् त्विषौ हे त्विष त्विषा त्विड्भ्यां त्विट्सु इत्यादि ।
आशिष्शब्दस्य सत्व अन्त्यस्वरस्य दीर्घः । आशीः आशिषौ
आशिषः आशीर्भ्यां आशीःषु आशीष्षु हे आशीः । स्त्री-
लिङ्गत्वादस्य शब्दस्य सो न विलोपः । द्विवचनादौ टित्वे सति

भिदपाम् अपामिति सवर्णनामिश्वादिवहुवचनान्तस्य इत्य आप
गौः । भवतकनादीनामिति तस्य तद्धितपदस्य चैति अन्तरपदस्थस्यैवामिति
भवतीति भावः स्त्रीलिङ्गत्वादस्य स्त्रियाम् चो कुरित्यत्र कुरित्यनुवर्तते वा
वत्तलात् शीर्षो रस्य सिद्धवचनात्पुंस्त्वात् ।

च कृते अनन्तरमाप्तत: स्त्रियामित्याप्। दीर्घत्वं विभक्तिकार्यञ्च।

मादूदिति क्रमस्य दीर्घस्य उकारऊकारौ च। असौ अमू अमू: अमुं अमू अमू: अमुया अमूभ्यां अमूभि: अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्य: अमुष्या: अमूभ्यां अमूभ्य: अमुष्या: अमुयो: अमूषां अमुष्यां अमुयो: अमूषु ॥

॥ इति हलन्ता: स्त्रीलिङ्गा: ॥

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गा: प्रदर्श्यन्ते —

रेफान्तो वार्शब्द:।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक्। वा: वारी वारि २। अयम् इति विशेषणात् नुम् न भवति वारा वार्भ्यां वार्भि: वारे इत्यादि। चतुर्-शब्दे चतुरनडुहोरित्याम् चत्वारि चत्वारि चतुर्भि: चतुर्भ्य: चतुर्भ्य: चतुर्णां चतुर्षु।

नकारान्तोऽहन् शब्द:।

अनुवृ॰ सं:। १३।

इति सारस्वतप्रसादे हलन्ता स्त्रीलिङ्गा।

अयम इति नुमयम इत्यत्र नपुंसक केन्यस्य अयम इति विशेषणादित्यर्थः ॥

अन्ह सम्बोधिनस्त सं इति सम्बोधनमन्हेति नाप्नोमौलोपमधाविस्मौनेत्यर्थं

अथवा अह्नभ्यां अह्नभिरित्यादावहीन्नादिप्रसङ्ग अथाशिति निषेधस्य नीकर्मनित्य

मिति नाभ्रो नीम्नीपश्चिति योगविभागात्ता समुद्दौ नपुंसकानां न लोपो वेति हि

ब्रह्म हे ब्रह्मन्। अन्तमीति मर्वेषु त्यत्र षिनोपि आमनसस्यापि नस्य हास्यसौ लुक्

निमित्ताभावस्यायस्य शा निष्टत्वाद्दीर्घस्याशिरति अथवा वा [illegible] इति [illegible]

अहन् शब्दस्य न कारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च । स्रोर्विसर्गः । अहः ।

ईमौविङयोः । अह्नी अहनी अहानि अह्ना अहोभ्यां अहोभिः अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः अह्नः अह्नोः अह्नां अह्नि अहनि अह्नोः अहस्सु ।

ब्रह्मन् शब्दस्य रसे पदान्ते च नस्य लोपो वक्तव्यः ।+।

ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनः । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः इत्यादि । सम्बोधने ।

धौ नपुंसके नलोपो वा वक्तव्यः ।×।

हे ब्रह्म । एवं चर्मन् वर्मन् शर्मन् कर्मन् व्योमन् दामन् नामन् प्रभृतयः ।

नान्तादन्ताच्छन्दसि ङिस्योर्लोपो वक्तव्यः ।—।

छन्दस्यागमजानागमजयोर्ङिपालोपो च वक्तव्यौ+।

परमे व्योमन् सर्व्वाभूतानि । त्यदादीनां स्यमो लुंकि कृते टे रत्वं न भवति । स्यादाविति विशेषणात् द्विवचनादौ टेरत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपं नेयं । त्यत् त्ये त्यानि । पुनः । त्यत् त्ये त्यानि त्येन त्याभ्यां त्यैरित्यादि । एवं तत् ते तानि।२।

ततश्च ज्ञिनीये । ज्ञिज्ञिताभावन्याये अन् उपधादीर्घयोर्निवृत्तौ पकारस्य भकार पक्ष्या वाच्या इति चेद् एवमपि ङिलोप इत्यत्र आसनतीत्वयं ततश्च ज्ञिपरत्वाभावा दागमजमनिवृत्तिमित्वमित्वनिमित्तत्वाद्यागमभावेऽसवर्णदीर्घे यथाविभक्ति रूपसम्पत्ता च्छन्दस्तामीमम संज्ञापूर्वकत्वेनानित्वाद्वा व्योमन् इत्यत्र न लोपाभावः परमे भूतानीति ङिज्ञसत्वयोलनायैम् त्यदादीनामिति लुकित्वर्विमित्तमिति प्रतिषेधा दित्यर्थः ।

यत् ये यानि ।२। एतत् एते एतानि ।२। किं के कानि ।२। इदम् इमे इमानि। तृतीयादौ सर्व्वत्र पुंवत्।

चकारान्तः प्रत्यच् शब्दः।

प्रत्यक् प्रत्यग् अश्वेरलोपो दीर्घश्च प्रतीची नुमश्रमः प्रत्यञ्चि तकारान्तो जगत्शब्दः। जगत् जगती जगन्ति जगद्भ्यां जगद्भिरित्यादि।

महच्छब्दे तु नमश्चहत इति सिविषये दीर्घो न। महत् महती महान्ति २ इत्यादि।

षकारान्तो हविस्शब्द सजुस् च। हविः हविषी हवींषि२ इत्यादि। सजुः सजुषी सजूंषि ।२। एव सकारान्ताः पयस् मनस् वचस् प्रभृतयः। पयः पयसी पयांसि ।२। पयसा पयोभ्यामित्यादि। अदस्शब्दस्य मोत्ते कृते सोर्विसर्गः द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे। अदः अमुनी अमूनि। पुनः २ अमुना अमूभ्यां अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु। शेषं पुंलिङ्गवत्॥

॥ इति हसन्ता नपुंसकलिङ्गा.॥

॥ इति हसन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते—

तयोरवाच्यलिङ्गत्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम्।

त्वमहंसिना। १।

युष्मदस्मदोः सिसहितयोः त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन। त्वं अहं।

युवावौ द्विवचने। २।

युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युवावइत्येतावादेशौ भवतः।

आमौ।

युष्मदस्मदोः परऔ आम् भवति। युवां आवां।

[illegible]

[illegible]

यूयं वयं जसा ।३।

जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयं इत्येतावादेशौ भवतः । यूयं वयं ।

त्वमहेकत्वे युष्मदस्मदोः ।४।

त्वम् अहम् इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने । एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वं नतु एकवचनं तेन त्वत्पुत्रोऽयम् त्वत्पुत्रः मत्पुत्र इत्यादौ त्वमहादेशौ भवतएव ॥

आम्भ्यो । ५ ।

युवयो । इहो वचन द्व्यर्थवाचित्वनियमे सतव्रमीत्वे द्वयोर्वाचित्वे युष्मदस्मदोर्द्विवचनत्वाभावेऽपि युवावेव एव । यदा युवां आवां अतिक्रान्तं अतिक्रान्तान् अतिक्रान्तैरित्यादिविग्रहे अतियुवां अत्यावां अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवया अत्यावयेत्यादि तत्र विग्रहपदस्यार्थाभेदात् द्वौ युवयोरावयोर्वा युव युष्मद् अस्मद् इत्यादावपि द्व्यर्थवाचित्वात् युष्मदस्मदोर्युवावौ स्यातामिति चेत् नैवं युवावेत्यादावनुक्तेः अन्यथा तदभावात् ।

भ्यामौ । सर्वं विधावपि सवर्णे दीर्घत्वेनैकत्वविधावपि विधिवैयर्थ्यं विधानसामर्थ्यात् आम्ग्रहणमस्यस्य ग्रहणादन्यथा माद्देशमौ विदध्यादिति चेत् नैव अमादेशैस्तावता कृतिं ग्रहणात् न च तदभावप्रतिपदोक्तत्वादिनं लाक्षणिकत्वात् तदग्रहणं एकादेश आपकादाम्परत्वादाग्रहणे यतश्च कथमित्यादाम्भसोरस्त्वे कारणीय ।

त्वमहं । एकत्वे एकार्थवाचित्वे इत्यर्थः ततश्च त्वमतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता इत्यादिविग्रहे अतित्वाम् अतिमामित्यादि । यदा च युष्मानस्मान्वेतिविग्रहस्तदा युष्मदस्मदोर्बहुर्थवाचित्वाभावात्तत्र त्वमहादेशाभावादतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मेत्यादि ॥

आम्भ्यो । आ आम् भ्यो अद्भ्य इव भिस तस्मिन् भिस्भिस्युपचारे । तत्र आम्रविधौकस्य विधानसामर्थ्याद्वृद्धिस्तुल्यो सदृशमिदं तस्मिन्नेवास्यमादेशे एवमित्थं दीर्घविधिवैयर्थ्यमिति चेत् नैवम् युष्माभिरित्यादावनु रामलेनभिर्षा

युष्मदस्मदोर्टेङसस्त भवति यदि मकारे भिसि च परे। त्वा मां तुम्हा म्हाह त्वदादेरेत्वे सति भीति दीर्घत्वं।

ममोमौ वलव्य ।५।

युष्माम् अस्मान्। त्वम्हादेशौ शसे—

पटाङशो ।६।

युष्मदस्मदोर्टेस्त भवति टा ङि इत्येतयो परयो। अयादेशः। त्वया मया तुम्हाभ्यां माम्हाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः

तुभ्यं मज्झ ङया ।७।

ङे सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्य मज्झमित्येतावादेशौ भवतः। तुभ्य मह्यं युगाभ्यां आवाभ्यां।

भ्यसस्तुम्हम् ।८।

युष्मदस्मभ्यां परो भ्यसः तुम्ह भवति मकारो भकारो द्वित्वव्याहत्यार्थं तेनाख्यातेन न भवत। युष्मभ्य अस्मभ्य

ङमि मम्मीमतु ।९।

अनारम्भाद्याप्रसक्तत् यर्थं च इति कोन युम इत्यादि पुनर्विधानमेवमार्थी भिन्नविभक्तिभावान्नाशप्रसिद्धम्

४ म ङसिम्मौ अन्वितावङ्गितमाद्यव्याहत पञ्चम्य पञ्चताम्बारत्वापी अधानुवर्तमाभ्युपमक्रम् भवतीत्यर्थ अनेकान्तवत् इत्यन्यादुपनेन सर्वादेश्स्वम भिन्नकरणप्रयोजनमाह—मकारइति स्वद सर्पाकिविदि- आपपतोन्नित्यर्थ दिन्त अपवाद निष्प्रमाणुकत्वं प्रकृतिविद् लक्षणमिदम्।

अचिव्यसौ। आनुबन्धनामलेकामलभित्य कारानुबन्धत्वादन्त्यस्य अल्लासाद अन् निर्दिष्टस्य नामवाम पाणो जिनाकृतस्वत्यभिम त्वौलं प्रकार सन्नादमाय इति

पञ्चम्या ङसि भ्यसो' तुर्भवति । तकार' सर्व्वादे शार्थ । त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्याम् युष्मत् अस्मत् ।

तव मम ङसा । १० ।

ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव मम युवयो' आवयो । सर्व्वादित्वात्सुट्—

सामाकं । ११ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परः साम् आकम् भवति । युष्माकम् अस्माकम् त्वयि मयि युवयो आवयो । युष्मासु अस्मासु

अथानयोरादेशविशेषविधिः प्रदर्श्यते ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्त्रिर्वान्नोवस-नसौ ॥ १२ ॥

तत्रैकवचनेन सह ते मे भवत द्विवचनेन सह वां

त्वमदादेशेष्वदाद्यत्व मध्ये... [illegible] एकवचनाभिव्यात त्वमदादेशेष्वेव सिद्धि स्यादेवेति चेत् सत्यम् अपि प्रत्ययलक्षणे [illegible] दात् । यद्यपि सुलिकियमाणेन प्राप्नोति तथाप्यतिप्रसङ्गार्थमित्यादिविध्यर्थं मतु विधि ।

साम् । सुटसहित आम् साम् स आकम्भवतीत्यर्थः [illegible] विधानाद्दी [illegible] सुडभावादाकमोऽप्यामे [illegible] ए इति योगविभागाद् [illegible] यथा [illegible] अतित्वयामतियुष्मामतियुष्माकमित्यादि । केचित्तु ससुटकनिर्देशस्य भावि [illegible] सुटिनिर्देशाभावात् [illegible] भवत्येवेति [illegible] सकविधानेनैवेष्टसिद्धे एकं विधान [illegible] चेतत्कर्त्तव्यम् [illegible] [illegible] [illegible] युष्मदादिविधान [illegible] [illegible] यदि युष्मदस्मदौ तु [illegible] समासमभावात भवतस्तदा युष्मा[illegible]

नौ बहुवचनेन सह यस् नसौ ।

स्वामी ते स. समायात स्वामी मे साम्प्रतङ्गत ।
नमस्ते भगवन् भूयोदेहि मे मोक्षमव्ययं ॥ १ ॥
स्वामी वा स जगन्नाथो दृष्टा नौ दानदायनात ।
राजा वा दास्यते दान शान्तं नौ मधुसूदन ॥ २ ॥
देहो वामयताद्विष्णुर्नरकारो जनार्दन ।
स्वामी वोऽवन्नतान् राजा स्वामी नोऽसा जनार्दन ॥ ३ ॥
नमो वो ब्रह्मविप्रेभ्यो स्नान नोर्दीयता धनम् ।
सानन्दान्व प्रपश्याम पश्यामोन सुदु खिन ॥ ४ ॥

नदितरयद्वे समासार्थे अभिमदमीतकाल समासतमदासन्यासलम्यात् इत्यादर्शी भवते विलवदुल्यामते समासरं ।

समर्थे मगस्तिषु पातनवसमनुष्य तयामत्र यूय वयं ■ सहमिति वर्धमे वस्तुत स्या इति उदाहरणानि तु तत्र तन्नीतार्थ्यानि । पश्यादिकष्टियायुगमतस्यदी स मयादिविधाने ययाऽमिते मयीवाधिता स्वामाद् स विशेषाणो अनवण्य पश्यायैकवचाबहुवचनयासमनादिविशेषवि भिजमयादीवाध्यं रन ततः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाभिविलिसामान्यवचनमेतद्विवचनमात्रविषयमेवम्या दिवचनयामस्य स्यात्षष्ठीद्विवचनमद्वितीयोर्नयो प्रसङ्गे यातामित्यत आह ।

मयामयीरादम विभक्तिविधिरिति । आदेशानामसमादयस्या तेमथायादेश विधानमित्यर्थं एतत्र न साध्यवाचकमावादिदाय युष्मदस्मदो युष्मदादीमा प्रत्यक युष्मदस्मदो समस्यायाम एव स्वम् यदादौ नाधविषयनामकत्वन सेमदादि विकारा प्रत्येक ययास स्वनमनुवर्त्यम षष्ठीत्यस्यास्त्वसरत्वान्न्यवम् । केचित् वैपरीत्यविधानेन नियमोनैष्यतेतुष यतो भवन्ति सवासुविभक्तिषु समस्त पण्ण मतेकेन विवीती वामित्यादिमहाकविमयोग इत्याह । अत यु वैयरीत्यमुक्त

त्वामामा ॥ १३ ॥

अमासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा आदेशौ भवतः ।

पश्यामि त्वामदालोकं पश्य मामदभेदकं ।
पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्य मा जगतांपते ॥

नादौ ॥ १४ ॥

पादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ।

रुद्रो विश्वेश्वरो देवी युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥

पादादाविति किं ।

पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः ।
हिरण्यकशिपोर्वक्षः क्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः ॥

चादिभिश्च ॥ १५ ॥

चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ।

तव चायं प्रभुर्विष्णुर्मम चायं तथैव च ।

ऽत्र च व्यवस्था अनन्वादेशे विकल्पेन अन्वादेशे तु नित्य विद्यमानपूर्वप्र थमान्तात्परयोस्त्वादेशेऽपि विकल्पं नपष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति सहार्थे षष्ठीग्रामिर्द्दिष्टा- द्यभिनिर्णायेन भवन्ति युवयोः युवः युवभ्यु न दृश्यादौ अनन्वादेशेनैतानादीन् कालि- दाहरति त्वामीति द्वा देयनु. श्लोके. ।

त्वमा । अमीति तृतीयाद्येनयोरपवादः योग पूर्ववत् । मदेन पाठोदुक. मदो- मत इत्यर्थ. ।

नादौ । पादाविति मात्राप्रत्यादिमादभूतयोरादेशनिषेधात् त्वा पात मर- पातित्वादौ पादादिभूतयोरपि न पादानिष्पन्नेति योग विभागान्नस्पोदन प्र.णादि-

तवयेशत्रवो राजन् ममतेष्यतिमत्रयः ॥

चादिर्निपात ॥ १६॥

चादिर्गणोनिपातसंज्ञकोभवति ।

च वा ह अह एव एवं नूनं पृथक् विना नाना स्वस्ति अस्ति सोमा कृपा मिथ्या मिथस् अथ अथो अम् अम् उच्चैस् नीचैस् शनैस् स्वर् प्रातर् प्रातर् पुनर् भूयस् आशीर्मित सत् अह अहो अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कराममार्नानामतिषेधे इयत् किम् ननु ये वासात भर्ग यत् तत् स्वराय इत्येव ।

चादिर्गणोनिपातसंज्ञोभवति तत्रादिर्गणोविभक्त्यर्थेनिपात्यते तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति

आशुतं यदा देवतास्वादिवहदे निप आम वनभन्त विशेषपूर्वकर्मो नेश्र पूर्वे घमीधनाताम्पयोमु भवन्तर अविभाजन संक्षिप्तेनआत यान्हदे तदा लीन पाश्चिम्यंदाश्चदेवन ।

चादि । च वाह अह एवेति पवनान्त । चाववाकुँवर्गीर्ध्य रगाहेश कार्येषम । पदैम चावयोरक कविमानव रचतु आश्राय मेऽस्य विधेय पुनर्पुनैत करोतदिवसे शमीपादी भवन्त च भवनसमुच्चयायाचकारार्थेति यौगावभावादा कथासुवमानार्थधातुभि सावाभव्वया वा योगिनतम्प यदावेसमाजो समोजन भवनलकुपस्थाश्रमि चाद्भवशामार्थेसुभवत्तामन्याधि चतुर्वेदानि प्रधानतामय ।

नाम व्यातनिपातापसर्गानकचतुर्विधमनुशासनमात्पाद्यशास्त्र तत्र नाम निरूपित वचनानि आख्यातम् । निपातोपसर्गावामपि स्वाभान्तत्वादन्तर्निरूपणे प्रत पादीन प्रसङ्गतानिरूपयनिपातसंज्ञामुद्भावयति—

चादि । अदव्यादनामेव चादीनां निपातत्वदर्शनादव्ययचादिर्गणो निपात

विनायवी तत्र पृच्छ गति तम् विना यात विना यदि भागादिव दैवना
प्रमाण मालामालानिष्कलादेवकलादुष्यादी शेमनाथलो संक्रियमभिवादने मल
सत धार्मिकमस्य भावात् सम्बिलब्धमलतया सह द्रव्यमस्य ते सोम विरोध क्षेत्र
प्राप्त गोकुलमुपरात् राजा समस्तया विना मध्यान्हे प्रयुञ्जते । यशोनि यद
नागार्थं नानारसादुदीरित यथा मिथ्या च वितथेरतोऽप्यभ्यासव मिथ । यत्र
तीरं ती हाहाकलमह अपाया मिथ्यावादी मलयत मिथ मिथ यहत
तत्कालस्य धिकारेषु प्रतिज्ञायां समुदाय सदत्यागलताराय स्वार्थपराय । अह
कमीति मात्र कथ समूल मूल यथ वार्णविधि गाङ्गो मदनदीति मूल मीना
स्थानम कथ यत्कमलानि कालादिष्व स पन्नवादुमारमल पयी सत्वचर्ये ग
नादयो स्थैव च इम वदनश्वायव पयो पत्र व्यावरन्मूल । वायु वैदिकेषु यत्
क्षितिवदि तथा तथैव नैमित्तन्त स सर्वमलोवनी यो । अथत् स्रोमना दर्श
पूरव ऐश्वैर्यति हायत या सर्वनवनावु सव्यातस्य कपुषता पत्रमध्ये तथा
मात प्रमत्त कोऽथ पर च पुनर्विनिपातयति मूलीपि पुमरदत्त धनमाय मात
गध्यातुमादेति मालमीके कि पुनराहता पुमयत भूषादयन पावाग्नियु विनर्दे
चेदर्थेपि परिकीर्तित यद स्यायताद्वीनित्य इव पाहीमिति वद रह ताक इस
सदागार्थाय वाईमिव च पुष्पेष सहारत एवमपि पि मध्येऽन्तरा विनार्थ च यदी
माव मम सूत पनगा ता का हरि तामन्तरा तामस्वायताशी मनो देवथा
धन भूवनपर्वाभिविधिवशिरावत चवहार पलमध तन पाश्चात्यादि
वनीयैमाशागानपदवत श्रम मधी मयाय चप्रमतिपदहत्व सत विश्वधमानोना
मदरा परिकीर्तिता इतमतिविम्रेष चविम इव भावनी विमयव मूवे इदय ।
मा शुकमा कत्र व्यावन्दम् नैक सुर्मेषु सान्यात् प्रधनस्य किमसिकादातासमाव
एतत् दविनदरलाम्नीकमपि मौल मनाविधि रचहीर जथाम कमहिन वासुदव

सार्वविभक्तिकस्तसिरित्येके ।

पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् परस्मिन्निति परेण ।

आरात् च दूरे ।

दक्षिणाहि समन्ताच्चाप्यतः ।

किम सामान्ये चिदादिः ।

कच्चित्कथंचन कथम ।

तदधीनकार्ये यावत्तावत् ।

साकल्याधीन यावत् सर्वं भस्मसात्करोति इति भस्मसात्

अपुरुषीकरणे ।

अपरोक्षत्य परोक्षत्य ।

सद्यादि कालेनिपात्यते ।

सद्य अद्य सपदि ।

अधुना सांप्रत ।

शीघ्र झटिति पूर्वेद्युः अन्येद्युः परेद्युः उभयेद्युः ।

यर्हि तर्हि काले ॥

अथ प्रत्ययान्तनिपातानाह यथादिरिति विभक्त्यथ देशकालाद्यधिकरण विभक्तु पृथगर्थे यत्र विना स्यत्कालसाद्दि वेदमन्त्राश्च कस्मयैः, च भूमिप सहित तस्मा अव्ययमस्ति इत्यत्र तस्मिन सतीसन् तस्यान्ता सुबन्तार्थे तत्र य यथा येषु यस्तो यासु वा यत्र कश्चित कृयो केषु कस्ता कासु वा कुत्र कुत्र क

सार्वविभक्ति क इति सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीति सार्वविभक्तिक पञ्चम्यन्तो गम्यैता पथीनादिनिपात दक्षिणस्यां दक्षिणा हि चाप्यतः च दूराच्च समर्थ्ये आहिप्रत्ययान्तनिपात इति सूचितम् यासाद्दूरेण तेषां निर

किम् इति सर्वप्रत्ययान्तात किमशब्दात्सामान्ये विशेषप्रकारार्थे चिदादि

प्रादिरूपसर्गाः ।१७। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुर् दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप अन्तर् आविर् अयंगणउपसर्गसंज्ञकः ।

प्राग्धातोः । १८ ।

उपसर्गाधातोः प्राक्प्रयोक्तव्याः ।

तदव्ययं । १९ ।

तदिदंप्रादिरूपमव्ययसंज्ञंभवति ।

वर्गो भवतीत्यर्थः, कौ चित् काचित् किं चित् कानिचित् कश्चित् कस्मैचिद्-त्यादि । किम् इति सामान्योक्तिः, क्वचन कुतश्चनेत्यादि बहवीनेति तस्याधीन इत्यर्थे तस्य शास्त्र इतिस्थेऽपि च ।

राजाधीन राजस्थान् । सर्वे अन्न भन्न मन्नसादित्यर्थः क्षिप्रामुप स इत्यन्न वर्गादित्यतो वाशुकर्ता दशि माऽदित्याशी मात भव्यसत्वाद्भाः परोराजकीयभक्तमय-

मादि । प्रभादिर्यैश्च सत्रादिर्गणउपसर्गं संज्ञकादित्यर्थः उपसृज्यते ईत्युप सर्गं इत्यन्वर्थ सप्तातोधातुपकृष्टानां तत्क्रियायोगे तो प्रत्येयोपसर्गत्वं ततश्च प्रगतो नायकीयकःप्रप्रनायक इत्यादौ गमनक्रियायोगेनयनक्रियायोगाभावात्ता प्रत्युप सर्गत्वाभावाच्चाभावः प्रादिक्रमविदीर्घमप्रसत्यवहति पुनिर्धागभविष्यत्तोऽत्र लिप्तूपादर्शने क्रमेणोदाहरणानि प्रयास प्रत्यामूषक, प्रभुर्हस्य प्रवदन्ति शायाद्वा । हिमवतो गङ्गाप्रभवति प्रभुक्रमवं पौषित, प्रथमसुदकम् प्रथमोविमा प्राश्वशतेकन्या प्रगाम्भोधि प्राञ्जलि प्रवानं प्रलोकयति वयेप्रसीदर्यंते च विक्रमाभि मुखेऽपि परोनमीयपरातिलोम्यकेषु पराभव पराहत परागत पराङ्मु परांताल पराहम पराजित पराधीन पराकृतः पराङ्मुख पर्यौतियोगे विकृ- तियोदिते निदर्शनं कामन्दं वर्मने भीर्ये वाक्येषमयौरित, अपयाति अपकृष्ट

अपशब्द अपदिशति अपवदति अपचितश्च दृष्टोऽस्य अपहरति अपसरति
मर्याद ऐश्वर्यप्रभवसत्त्वप्रत्यवसितिविधुमूर्च्छाङ्गीकरणेष्वबोधाभिमुख्या विसम् सङ्ग
पूर्वे पञ्चस्वर्दन्तिसख्ये सम्भवत्यपि काष्ठं भासता अभिसमयश्चासेवसिद्धि सम्भूता
कन्याभिरग्भ्राति समक्षमनुङ् मर्यादावेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबन्धने सादृश्या
भिमुख्यहीनेषु विसर्गेनियमेष्वनु अनुवाकमधीते अनुष्ठानदेवी अनुमीयम्बर्पति अनु
बद्धं अनुमधु अनुहरति अनुमतोमातरन्वावर्तत अनुज्जुन योद्धारः अनुगत
अनुवशमपताकाक्षि ज्ञानापकृष्टगुडीषद्वैयाक्षियरासे अवज्ञोयोविदियोगेष लोकवी
मानुष्यागत अवगतोऽर्थं अवलम्बाय दृष्टिं याति अवदातं अवलम्बते अवकीर्णं अवश्रुति
अवयास निर्निर्णीतान्यपादेऽयासि क्रमेण समनियतेनि सत्र निर्गन्धमनिर्दिष्ट निःक्राम
निर्गम निर्जितम् दुर्गोत्पतिकष्टे ये दुराख्यानि सकठे दुर्गतिः दुर्जीवन दुर्जन
दुर्लभ दुर्दिनम् नानावियोगानिश्चयभयमीदृशवादक्षेपैर्गम्यासरषोऽभूयेषदर्याना
भिमुख्ये अनवस्थासुप्रयत्नदर्शने विवदतेस्तत विविचायतिभंगवत पार्थिवी
वियुक्त विकीर्णं विनटापयाः । विगमस्त विभु विवदनि विगायतिविक्षित
विभूषित विज्ञापित विमुख विश्रान्त विशिष्ट विक्रान्त विक्रीणायति आङीषदा
मथवाक्ये पदार्थाऽपादिकर्मणि विभवेऽभिविधौ मर्यादासामीप्यमर्थेऽपि अभिव्य
भिव्याप्तोदीनानुसवविकाये प्रतिष्ठादिसमर्यादासवंसुप्तोवं कर्मणि आकालिन्
आविष्ट आजानाति आतामुपसन्न आलिङ्गति आरभतेऽकचनमावधाति आकुमार
यश पाणिनेः आमरणिकपदेन आढ्य आदायावशम् आर्गति आश्रमे आदत्ते
आमीतम् आएवडित मन् आसदम् आदिष्ट आमुखे दु यम् आरुष्यते आस्कन्दति
आरोहतिरायं अथ भ्रमाट्ट्भिमित्यभ्यन्तरे अन्तर्भावसमीपेनिःशेषनीरसमाथ्य
निक्रमोजसौ निपत्नीतिनिष्पद्यते निरिखति निविष्टविनिपुण नितरां निपीत
मदकम् निकटः निदर्शनम् निवृत्त पापात् निन्य अधिरध्ययनैश्वर्यक्षेत्रमभिन्नकरणा
धिकं उपाध्यायादधीते अधिगति अधीनः मातुरध्येति अधिगतम् अपि सर्व

ष्ट्वाव्ययञ्च । २० ।

क्त्वा ल्यप् तुम् णम् च्वि डा धा वत् थाम् कृत्वस् शस्।

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । २१ ।

अव्ययात्परस्य विभक्तेर्लुग्भवति न तु शब्दनिर्देशे ।

अत्योमीनतिभूपाश्रयवर्यं अतिवीरमवति अतिवादिम् अतृसपि अत्यसमपि अति-
मायतिहार तटपिविक्रमातिक्रमेतुङ्गीभवायीतिमयेत्यति अतिवय अतिक्रामति अधि-
गमनम् अतिततम् अतिमतुलेखानम् ममनाभूर्मवैपूजाभवताच्छ्रमे सु सुप्रकाश:
सुकृतम सुसाधु सुतम सुदुष्कर सुगभि अप्यायन्यवियोमीधर्वक्याक्राममकामे आ वर्यो
मीयपेतामवैमलमायामवरिषु उदम उद्गच्छति उदविपतिकस्पमम् उदवदति उत्स् च
उद्गतीरय उमय: उगत उद्दिष्ट उदाव अभिपजासमायैराज्याभिवायाभि
अभ्यकैसास्यवचनाद्वारवासायोषु निरुपित अभियदति गुरुम अभियुक्त अभि-
मुपवते अभिसन्धीमाधि अभिजात अभिमुख अभिरूप अभिमान अभ्युद्धरति
अभ्यतिमादयाहे दानहिंसाह्रीतसी संनिधी कश्चिन्याध्याभिमुख्यपीव्योडी
आएव प्रतिष्यते प्रतिष्ठेवनम प्रतिस्फाति प्रतिहन्ति प्रतिभात अभिसन्धुद्धुं नरा
प्रतिपतिपराय प्रतिनृत्यप्रच्छति प्रतिकार्य प्रोमभि प्रतिविह परि समन्तोभ-
आव्यानिदोषकथासुवभूषार्थेषु पूजने च वर्ष्यैर्नेमतस्मेरिभेपरि भ्रमन्ति परिगतोऽस्मि
पांन पश्चिमाद मस्कारोतिकस्वात् परित्यजते परिचरति गुरुम् परिषिक्तलैमी
मृदितैव परिधमेवाम परिदेवनम् उपसामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकरणदानेच्छाद्दीय
दानकैयाजीवृत्तारत्माध्ययमपूजने उपकुम्भ तिष्ठति उपनिनीते उपकोर्ष पादमि
उपर्दिशति उपरत उपपाल उपयच्छति उपचार देव देवमुपचरति उपक्रमते
भोक्तुं कदाचाचारर्षीत्से उन्मिते पितापुत्र च परिच्चाभिरुक्तवुद्धीमादलनश्लेषय
स्यमदाकवर्षीन्दसाथि कर्विमि परिक्रामितम् सहवते ममथौ। आविष्कार ।

अपशब्दः अपदिशति अपहसति अपविमर्तुं दृष्टोदित अपहरति अपसरति सहीग विकल्पप्रमत्तप्रागल्भ्यविरहितभूषाटीकरणैश्चकीर्णाभिमुख्ये खिलम् अनु पूर्वे पश्चादर्थे सन्निकर्षे अनुबध्नाति कार्तस्वरासंभवे लाक्षिणद्ध्यतेषु रक्षितं सम्बन्धे अनुगच्छति सेवायां अनुचर सादृश्यादिष्वाधिक्येषु सामीप्यप्रत्यासत्तिषु सहार्थे अनुक्रमे अनुवर्तते अनुशासनम् अनुगायति अनुजानाति अनुमीयते अनु एवं अनुगमय अनुकरोति अनुकल्पीयमानस्यावति अनुवृत्तिः वीक्षाय अनुकरणे अनुधावनमालायति आगमनमथवाऽप्यादेशकादिपदाभवे अवरोहेविधौ इव ओकसी शान्तमायन अवमतीर्थे अवलम्बायते दर्शितपदार्थं अवलम्बते अवकीर्णं अवगति अवधारण निर्णये मात्परादिकांति कर्मिलाभनिवर्तने तत्र निर्णयमुनिर्दिष्ट निष्क्रान्त निर्वेश निर्विशम् दुर्भावदर्शनस्थितै समासम्पत्ति मदष्टे दुर्गति. दुर्भिक्ष दुर्गत दुर्दिनम् नाऽऽश्रयीभागातिमत्र भक्षोद्धिमपादवृधिपैशुन्यावरणेभ्योऽपि पदयोः निपुणके अनवस्थाहत्मत्तीयेदेर्ने विवदाय विविधावधिभिन्नवत पादिके वियुक्त विकीर्णं वितद्धान्या । विमनस्क विभु विवदति विजयति विजित विभूषित विशोधित विमुक्त विशाल विशिष्ट विज्ञान. विक्रीणाति आङ्कृष्य मर्यादाभ्यां पदयादेशान्विकर्ष विशेषणेऽभिविधौ मर्यादासामीप्यसमीपे अभिमत निकृष्यानीहीनामभवविकर्षे प्रतिपादिमर्यादाभवेहृत्पीड कर्मधि आकाङ्क्षे आविश आजानाति आतानवक्ष आलिङ्गति आरमतेऽकम्पनक्रमणाति आक्रमते यम आविशे आचरतिकपटेन आहव आसन्नासनम् आहति आरम्भे आदर्श आशीतम् आरब्धितम् आस्वादम् आदिष्ट आमुक्तं दुःसम् आरोहयते आरब्धुं कार्ताद्गतिग्रामे भक्षसमादिश्रमित्यकौमश्रमणे अन्नार्थोऽवसमीपेनिर्दिश्यनोपरमाश्व निकरोऽभीनां निपतनविनिग्रहीत निदिश्यति निविशर्तिविनिपुण निरुह निपीत गृहकम् निकृष्ट निदर्शनम् निगम पापात् निलय अधिरध्ययनैश्वर्यैश्वर्यितत्वक्षरणा धिक्के उपाध्यायादधीते अधिपति अधीन आशुरध्येति अधिकृतम् अपि सम्भव

क्त्वावसन्तश्च । २० ।

क्त्वा ल्यप् तुम् नम् खि डा धा वत् आम् तसस् शस्।

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । २१ ।

अव्ययात्परस्य विभक्तेर्लुग्भवति न तु शब्दनिर्देशे ।

ऽन्तरीयमतिभ्रान्तसुखयो अधियोजनमधि अधिपाविन अद्रमपि मरणमपि अपि
मत्यतिहार तदपिविक्रमातिक्रमीद्धोभयादतिम्रेऽति अतिरथ अतिकामीव अति
गहनम् अतितम् अतिमनुविधानम् असंख्यागुमतिपूजाभ्यशकम्प्रपभे सु सुपुरुष
सुहतम सुसाधु सुवन सुदुष्कर सुमध्वि सम्यगन्यवियोगीर्ध्व कर्मांभाभप्रकाशने भावर्य्य
मोपणे आविर्भवाभावस्वरकितु उदक उत्पत्ति उतविपतिउपदत्त उद्धरति उत्
उद्रतीऽथ उदय उदक उद्दिष्ट उत्पात अभिपशान्यमर्दैकाव्याधित्स्वभि
सुख्यकसारूप्यथनाद्वारकाध्यायगु निरूपित अभिवन्दति गुदम् अभियुत अभि-
क्षिपति अभिसन्दोध्याधि अभिजात अभिमुख अभिरूप अभिधान अभ्यहरति
अध्यवसितमाह्वयाद्रि दानहिंसादीलवी प्रतिनिधी कश्चित्प्राप्याभिमुख्यर्योर्व्यांती
भारत प्रतिवधाति प्रतिदैवतस्य प्रतिच्छाति प्रतिहन्ति प्रतिभात अभिमन्यु एतु भव
प्रतिप्रतिभ्राण प्रतिभूत्याद्ध्वति प्रतिकर्णे दोषाभि प्रतिविद्ध परि समन्तभाव
व्यापिदोषकथनसुखभूषार्थे पूजने च वर्मे नवसने रिपेपरि भवति परितोऽग्नि
म परिवाद परस्करोतिकल्याण् परिपतते परिचरति गुरुम् परिविमतैर्भ्ग
दीदेव परिधर्मवास परिदेवनम् उपसामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकरीवतौदाय
नक्रियावीप्सारम्भाध्ययनपूजने उपकुम्भिस्थति उपनयति उपकोशं पाथभि
उपविशति उपरत उपधान उपहरत्यर्थ उपचार देव देवमुपचरति उपक्रमते
मेलु उपाध्यायाद्धीते उपचित भिक्षापुत्र अदिपातितखपुष्टोप्याद्दन्तसंश्रितय
गतप्राक्षयदिग्दा भवि कर्षाभ परिकालितम अद्धत पतर्घौ भाविष्कार ।

अव्ययानां न च लिङ्गादिनियम उक्तः हि, –
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं ॥
एतान्यव्ययान्यलिङ्गानि ।

॥ इत्यव्ययानि ॥

प्रागुक्तानि स्वरादिनिपाताव्ययीभावा अव्ययानि भवन्ति पर्यायबहिरित्यादीन्यव्ययानि तेषु एकत्वम् एतेषु च केचिद्धात्वर्थबाधका यथा आहरति विहरति संहरति परिहरति यथा विजयते प्रभवति केचित्तमर्थमनुवर्तन्ते यथा अधीते अध्यापयति केचिद्धात्वर्थस्य प्राधान्यादनर्थका यथा प्रतिष्ठते निगच्छति तदुक्तम् —धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते इति ।

स्वरादयः प्रादयः प्रत्यया अव्ययसंज्ञकास्तथा क्तस्य तुम् णमुल्क्त्वाप्रत्ययान्तं भावलक्षणं कृत्तद्धितान्तादयः प्रोक्तास्तेषां लिङ्गादिनियमाभावे प्रोक्तास्तु तिष्ठद्गुप्रभृतिसमासान्तं तद्धितेषु तसिलादीनामव्ययीभावस्य तथाद्वीनां च साधारण्यार्थं स्त्रीपुंनपुंसकविभक्तिवचनसादृश्यसूत्रम् एते चाव्ययसंज्ञा प्रसिद्धा इत्यर्थः ।

॥ इति सारस्वतप्रसादेऽव्ययानि ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः।

अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिषया स्त्री प्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ।

आयत ॥ १ ॥

स्त्रियां अकारान्तात्माक्तः स्त्रियां वर्त्तमाना टाप्प्रत्ययं भवति । जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि ।

एतावद्भाष्यपूर्वकं स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजानीते ।

स्तनकेशादिलिङ्गेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणेन ज्ञापयि-मिच्छया स्त्र्यधिकारविहिता प्रत्यया स्त्रीप्रत्यया यद्यपि लोके स्त्रविर्मिगि प्रथ मधध स्त्रीत्वम् न च शीलादिवस्तासामान्यविशेष स्तनकेशाद्यभिव्यङ्ग्य तद्गुणम् क केशादिमत्त्वी विशिष्टा वा तमादय शब्दप्रवृत्तत्वा आतिगुणावस्था गुणात ग्लौपश्ननिर्तोऽर्थाश्रामन्यस्मात्‌स्त्यपिलिङ्गाभावे लिङ्गतत्वे विकल्पा सदर्शिता तथा इयमयमिदमिति येषु व्यपदेशो दृश्यते लोके स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते स ऽपि चेह शीलादिस्वाश्रयैर्यथासामान्यमुपलक्षते अथवैतत्पुंस्त्वात्स्त्रीत्व पुंस्त्वा तथा ततो यत्रैतत्वैर्विवक्षायनाय स्त्रीत्वमेव हि व्यज्यते तत्र पुंस्त्वादि र स्त्रीत्वमभिधीयते ।

अजादेराप्वक्तव्यः १ ।

अजा एडका कोकिला बाला वत्सा शूद्रा मूषिका ।

कात्यतः । २ ।

कापिपरे पूर्वस्याकारस्येकारो भवति कारिका पाचिका पाठिका कालिका तालिका ।

वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।

अवगाहः वगाहः अपिधानं पिधानं ।

अजादेरिति । जातेरस्त्रीविषयादित्यादिविहितविषयादीपि प्राप्ते वचनम् अ[illegible] क्षत्रियादौ च प्रथमवयोवाचित्वादीपि अकारादत्रापवादाचार्यत्वात् [illegible] गमिष्यत्यत्र फलात् सम्फला अजकर्म्यादि एकवाक्यत्वात् केचित् अन्यत्र दाक्षीत्यादि तत्र ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेऽपि तदा अन्यत्राक्षप्रामाण्यात्के ताम्, पादपि सम्पुष्पा एकपुष्पा अन्यत्र तु सत्पुष्पेत्यादि तथा शतमूल्या मूला अन्यत्र दर्भमूली कचिन्नाव्यायां पदान्तादपि विपदा अष्टमनस्कादयत्ता मूलीडिदवर्णोपतिदिलोप बहुसीमि बहुसीमानौ बहुयज्वे बहुयज्वानौ अथवा स्त्रीडन्नन्तहा आबोदीनोवेति दामन्दामवत्सका आम्नो डिलोपे सति बहुराज्ञी बहुराजानौ इत्यादि यथाप्रसङ्गानुसरणीयम् ॥

कापि । ककारेऽत्यन्तवहित आप कापू तस्मिन् सतश्च भवत परिव्राजका म इह परिव्राजकेत्यत्राप आदिपदत्वेन तेनान्यत्रधामप्रत्ययापादत्वेन सा हस्वत्यात कारेऽपि प्रत्ययस्थस्त्री नत्वोऽस्य एवम्भवादित्यादि पच यदि आप्नुत्यर्थे प्रत्ययस्य म इत्येवेत्यतो नानुकर्षत्यामेव मामिकेत्यर्थे इत्यर्थे भवकादेने च यदि च प्रत्यय

ह्रस्वो वा स्त्रियां ।२।

कापिपरेतरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति। वैधिका वैधीका नद्रिका नदीका श्रेयसितरा श्रेयसीतरा श्रेयसितमा श्रेयसीतमा । नौकादौ न भवति वा ग्रहणादिष्टं विः धानमिव येन यतस्यमेकोऽप्यर्थोऽभिनिपातानामनेकार्थत्वात्

कारासावेऽपि भवति तथापवाम् कायति भरितेत्यथापि अथवाकापीति सामान्योक्त वर्णितं शब्दव्यवस्थया अकेत्यादावित्याभात. यकारकेत्यादौ प्रत्ययस्थादित्यकाद्य न एवं आधिपका उपमका जीवका भावका देवका यवका: चिपका ध्रुवक घटका दण्डका इष्टकाढलका पिप्पलकापेडका पलका कल्का मेनका अन्यत्र परकेत्यादिषु प्रयोगानुसारेणेत्वम् तारकाज्योतिषि अवयवतारिका वर्णकातान्त अथवर्धिका वर्तका शकुनीप्रायां वर्तीवाऽनुवर्तिका अष्टकापितृदैवत्यं अष्टिकाऽन्य इत्यादिष्वर्थभेदेन वैलाभावतद्भावव्यवस्था तथा सूतकादीनां वा सूतिका सूतका पुत्रका इत्यादिका वृन्दारका तथायकपूर्वस्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थानेऽकारात्स्या वा पार्षिका पार्षका षष्ठका षष्ठिका तथाभस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा एषामनञ् पूर्वाणामपि वा भस्त्रका भस्त्रिका अभस्त्रका अजका अजिका अज्ञका अज्ञ ज्ञिका द्वके द्विके स्वका स्विका एषामानञ्पूर्वाणां अपूर्वाणामित्वम् अनेषका अनु भस्मादेवपदत्वेऽपि वा निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका अभाषितपुंस्कादित्यादिना धौकारमात्राणि वा गङ्गका गङ्गिका अगङ्गका अगङ्गिका परमगङ्गका परमगङ्गिका तथा पुंस्कत्वात् सुभिका यथा बहुव्रीहौ नित्यम् अर्थवद्भिका तथा दाक्षिणात्यिका इ भिका क्षिपकादौ माधवीयं नेत्वम् तथा सुगाविका सुगाविकेत्यादौ भाषतस्यके ऽपि नित्यमित्यादि यथा प्रवीणे व्यवस्थायेत् प्राग्स्थात् नौकादौ अभाषितपुंस्क

ष्टृतः । ६ ।

षकार टकार तकार ऋकारानुबन्धात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । ष वराकी ट् कुरुचरी त गोमती ।

अपययोरानित्यम् । ७ ।

अप्यप्रत्ययप्रत्ययसम्बन्धिनोऽवर्णात् परस्य शतुर्नित्यं नुमोकारे ईपि च परे । यथा पचन्ती पठन्ती इत्यादि ।

नद्यादेः । ८ ।

नद्यादेर्गणात् स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति । नदी गौरी गौतमी ।

इन्द्रादेरानीप् । ९ ।

इन्द्रादेर्गणादानीप् प्रत्ययो भवति । इन्द्राणी भवानी शर्वाणी ।

मन्त्रियकारस्तस्यैव न विभक्त्यादिस्थ पती वायु दध्यर्थेत्यादाव प्रसङ्ग इति व्यवस्था ।

ष्टृत । एव कृतऽत्र चाच ष्टृतादिन् यस्य स्यात् । यद्यपि पूर्वंवदानु बन्धेऽप्यपूर्वलक्षणायामित्याद्ि पचादिषित्वेभ्यादीप्रिर्चेपि न सलक्षणिपर्वेऽमत्वा दित्यादि व्यवस्थापनायम् ।

नदादि । नदादिराकृतिगणस्तात् सौपर्णेयी वैनतेयीमित्यरीमध्वेरो शाङ्गी पचादी प्रमतयीऽविच्छिन्नगणा न शार्ङी श्रेया ।

इन्द्रादिरिति । इन्द्रादेर्गणादानीप्प्रत्ययो भवत्य इत्यर्थः । ते च इन्द्रवरुण भवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्योपाध्यायादय पञ्चयत्नास्तोकाद्यकारादा हिमा रण्ययोर्महत्त्वे अर्थहिम हिमानी अरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवना लिप्याम् यवनानी मातुलोपाध्यायाभ्यां च वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी

ईप् समाहारे गुणश्च । १० ।

समाहारार्थे ईप् प्रत्ययो भवति गुणश्च ।

त्रयी पञ्चकूली ।

पुंयोगे च । ११ ।

अकारात् पुंयोगे ईप् प्रत्ययो भवति । गुप्तस्य स्त्री गुप्ती गणकी ।

जातेरयोपधात् । १२ ।

जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात् स्त्रियामीप्

[illegible]

[illegible]

जाते । [illegible]

[illegible]

प्रत्ययो भवति । मेषी शूकरी हंसी कुक्कुटी वा ग्रणी । अय-कारोपधादिति किम् । क्षत्रिया वैश्या ।

प्रथमवयोवाचिनोऽतङ्गीप् वक्तव्यः ।+।

कुमारी किशोरी कलभी । प्रथमग्रहणात् किम् । वृद्धा स्थविरा । अद्ग्रहणात् किम् । शिशुः ।

स्वाङ्गाद्वा । १३ ।

स्वाङ्गवाचिनो वास्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति । सुमुखी

स्त्रियानि च भजतीत्यर्थे ब्राह्मण ब्राह्मणोत्यादिर्विलिङ्गता । एतत्राधिकमवद्दाय मिति तस्माद् सर्वलिङ्गत्वेपि पूर्वैवास्य जातित्व देवदत्तादिव्यर्थेलिङ्गत्वे जाति त्वाभावाद् महदाव्यातिति सहदुपदेशविषयत्वाय एतेन लिङ्गत्वमेकस्वमन्यैक परिसमाप्तत्वमीक्षम् ततश्चैकविम पिण्डे उपदिष्टा तदिग्रहेपि पिण्डान्तरे उपल भात् देवदत्तादिव संस्थानव्दतिना तथाभावाभावाति व्याप्तिरिति भाव ।

ननु रमप्रयमयोस्तय मर्वलिङ्गत्वेपाकृतिकणाभावाद्याप्तिस्तादत आह । गोत्रच चरणैः सहेतिगणमिति पूर्वाचार्याणामपत्यसंज्ञाचरणानां वेदशाखा ध्ययनक्रिया सम्बन्धात् क्रियाशब्दानां जातित्वाद्यसुक्तिः चरणाते रिति गोत्रविभक्त न् नयध्ययनुकमनमारमनुर्थ्यो योपधेभ्योपिमवयोत्यादि जातिरसौ अनुकानुव्याख्या हर्षे मेकिकावताकेत्यादौ श्रीमानविषयान्नातिवाचिनो न ।

प्रथमवयोवाचिनइति । कालकृता शरीरावस्थायौवनादिर्वय । तत्र यद्यपि केचित्कौमारयौवनमध्यत्ववृद्धत्वानि चत्वार्याहु ।

अन्ये तु कौमारयौवनस्थविरत्वानिनीत्याह अपरेत्वापोडशाद्वेदालोयात् पौरनिवर्तक मध्यम मतिर्यावत्सप्ततीतउच्यते वृद्धयया मोक्षाह् तथापि यावत्योऽक्रिमयोऽवस्थात्ता सर्वाएकीकृत्य प्रथमवय । यावाद्पयवत्वसारा पीकर्तव्यहितीयमितिविषय पशोऽवाभिमेत सयोक्त नवतो यावदनेन वहितव्य प्रथादपायत्ये युज्यतामिति एतदेवाभिप्रेत्याह प्रथमग्रहणादिति । स्वाङ्ग-

मृगाक्षी तत्वज्ञी वा धातुत्वात् प्रश्नवदना कमलवदना इत्यादौ न भवति।

छन्दोकादक्षैरीव वा वक्तव्य ।४।

अंगुलि: अङ्गुली धुलि धमी पाणिः प्राणी । प्रकैरिति विशेषणात् क्षतिः भूति ।

ऐच मन्त्रादे: ।१६।

[illegible]

त्यादि ॥

क्तिन्नन्तादिति [illegible]

[illegible]

ऐच । मन्त्रादेरित्यादि [illegible]

[illegible]

मन्वादेशणात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च चकारान्मनोरौ वा । मनावी मनुः वृषाकपायी ।

पत्न्यादयः । १५ ।

पत्न्यादयो निपात्यन्ते । पत्नी अन्तर्वत्नी सखी अग्निकी अहंकरती . प्राची . प्रतिची उदिची समिची । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुल्लिङ्गः । दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः २ दाराणां दारेषु हे दाराः ।

वोगुणात् । १६ ।

उकारान्तात् गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति । पट्वी पटुः मृद्वी मृदुः तन्वी तनुः ऋज्वी ऋजुः ।

पत्न्यादय इ [illegible] क्वचिदर्थविशेषे [illegible] यत्र तत्र पत्नी इति यज्ञसंयोगे एक [illegible] पति [illegible] प्रमाणात [illegible] पूर्वस्य तु वा दृढपत्नी दृढपतिः सपत्न्यादिषु नित्यं सपत्नी एकपत्नी । [illegible] [illegible] तथाभद्र [illegible] [illegible] भवती [illegible] साधक्रियो [illegible] काकपी मूरी [illegible] क्रोञ्ची [illegible] गौधा [illegible] [illegible] कान्नी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पत्न्यादौ द्रष्टव्या ।

वो । [illegible] गुणशब्दे [illegible] गुणवाचकी [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] गुणवचने

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । १७ ।

उकारान्तान्मनुष्यजाते स्त्रियामूप्रत्ययो वा भवति

पङ्गूः पङ्गु वामोरूः वामोरु ।

यूनस्तिः । १८ ।

युवन् शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति युवतिः एभ्यो

शीलम् । सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्चसोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः इति सत्त्वं द्रव्यं तस्मिन्नाश्रयत्वेन निविशते इत्यनेन सत्त्व द्रव्याभावेऽपि न लभ्यते तत्र अपाकरणाय । तस्माद्द्रव्याद्गुणस्यापृथक् एवच द्रव्यस्य [illegible] आह अपैति [illegible] इति [illegible] [illegible] एवं [illegible] यथैव शीतं [illegible] [illegible] पृथग्जाति दृश्यत इति शीतं हि [illegible] न दृश्यते गुणस्य [illegible] [illegible] दर्शनात् एवं [illegible] पूर्वोक्तविशेष विशिष्टत्वात् [illegible] आधेय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गुणो न द्रव्यस्वभाव [illegible] न द्रव्यस्वभावमिति ननु [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वोक्तविशेषणवैयर्थ्यमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिक् । [illegible] इति तु तात्त्विकाः ।

अत । अत्रापि पूर्ववत् [illegible] [illegible] इत्यादौ न । यद्यपि [illegible] कार्यविधानमपि दीर्घकादिशाद्दोषप्रसङ्ग उपपद्यते तथापि दीर्घविधानसामर्थ्यात् [illegible] यत्र [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] ।

नामत्वात् स्यादयः. आबन्तादाप् आप् इति सिलोपः. ईय-न्तादेशे यस्लोपः पूर्ववत् प्रक्रिया।

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

स्यूर्ध्वरिति। शुक्लशब्दात्प्रत्ययो भवति। ईपोऽपवाद यलोप शुक्ति।

इति सारस्वतप्रसादे भट्टवासुदेवविरचिते स्त्रीप्रत्ययः।

कारकाणि ।

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ।

लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ १ ॥

धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूप लिङ्गं तस्यैवार्थे

लिङ्गार्थप्रतिपादकं प्रत्ययविरूप्य पूर्वाक्तम्यादिप्रत्ययनियामक प्रकरणमवत

क्रमता मारिप्सु प्रतिजानीते ।

अथेति विभक्तीनां वाच्यो वाच्या वाच्ये विभक्त्यर्थ स च प्रातिपदिकार्थ

प्रत्ययनिरूपणे वाच्य तेषु शेषवेषु या या विभक्तयो भवन्ति ता विभक्त्यर्थ

न्ति भाव एकवचनं जात्यभिप्रायेण तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वप्रथमावसरमाह ।

लिङ्गार्थे इति धातुविभक्तिभिन्नमर्थवदिति नामादिषु लिङ्गशब्दस्य

धात्वन्तरामनवधानेन लिङ्गपदमाह ।

धातुप्रत्ययत्वर्जमित्यादि । प्रत्ययमप्यत्र प्रत्ययविशेषो विभक्तिरूपो

नामपदस्य लिङ्गपदस्य च विभक्त्यर्थमत्वाप्रधानात् धातुपदमिति तु

प्राय क्रियार्थविषयस्य नामपदस्याकोऽवनेय सम्भाव इति यन्महत्पुरलक्षणम्

नान्तरागतपदस्य कृष्णमहाचि असतोपि लिङ्गाश्च इत्यर्थ पुक्लीनपु सकलिङ्गा

न सम्भावयोयकस्याभिगार्थे एव । अभिहितकारकार्थ । प्रातिपदिकार्थ सपदार्थ इति

वचनार्थ लिङ्गार्थे प्रथमा लिङ्गार्थेश्च सर्वेषामुक्तत्वेऽपि तत्र तत्र कर्माद्यर्थविशेष

विवक्षायां द्वितीयादिविभक्तिविधानात्सामान्यविहितप्रथमाया बाधादाविरुद्धम ।

सन्मात्रे प्रथमाविभक्तिर्भवति । लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् । सत्सद्ब्रह्म ।

अन्योक्ते प्रथमा ॥ २ ॥

रवि रिवरासते राजा । रोदत्कुमारी रोरूयते । बोभुज्यते भुवं भूपालः । प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ।

यदा कर्ता प्रथमान्तः कर्मणि द्वितीया तदा ॥

यदा कर्ता तृतीयान्तः कर्मणि प्रथमा तदा ।

सन्ति सन्तः क्रियन्तः कुमारा शेरते स्वैरं रोरूयन्तेच नारका जेगीयन्तेच गीतज्ञाः सेव्यन्ते राजा हिताः ।

लिङ्गादयोऽपीति । केचित्ताकिकीया । लिङ्गं स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वाख्य धर्मादय पर्यायशब्दाः प्रातिपदिकार्थानुगमे सत्यागमवशाः लिङ्गमित्यादिनाभाष्यादायुक्तं, परिमाणं प्रस्थादिद्रोण आढकमित्यादिशब्दवाच्य परित सर्वतोमानम्दाहृत्योदाहि-मय यावत् उपमानं प्रमाणञ्च वचनं एकत्वद्वित्वबहुत्वानि एते प्रथमार्थाः । प्रथमायामर्थाः एतदर्थेष्वपि प्रथमाभवतीत्यर्थः । उदाहरति तदित्यादि । तत्वम् सीतिवाक्येतदित्यनेन कारकविशेषाणामविवक्षामावश्यति । सदित्यनेनापि सदस्तीतिवाक्यतद्बोध्यते । नित्य विज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदेनाऽपि निरस्त समस्तविशेष वस्तुमावश्यति ।

यथावसर्दोर्नित्यशब्दभी यत् वस्तुत्रयाणामात्मन परमार्थं सत् तद्ब्रह्मेत्यर्थः रवि रिवरासते राजेत्यादौ कर्त्राद्यर्थस्य तिङाद्युक्तत्वाल्लिङ्गार्थे इत्यनेनैव प्रथमा । तथाचोक्तं महाभाष्ये ऽभिहितोऽर्थे सत्त्व प्रातिपदिकार्थे इति ।

तथैवमन्योक्ते प्रथमेत्यत्रैव यथार्थतिरिति भाष्यम् तस्य कर्माद्यर्थे द्वादशादितो यादिप्राप्तावपि नियमार्थत्वात् । तत्कर्माद्युक्ते कर्मादर्थे द्वितीयादय इत्यर्थः ।

भामकमभिमुखीकरण तस्य च लिङ्गार्थत्वाभावादारम्भ । हे पवन् हे पच-कमेत्यादौ सम्बोधनस्य प्रथमानत्वोद्युक्तत्वान्नैपापि भगीमुखे ममीषु हे इत्यत्र

आमन्त्रणे च ॥ ३ ॥

आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति

भो समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।
कुमारी स्वैरमासाथाचमध्वं भो तपस्विनः ॥

भोस् भोस् भगोस् अघोस् ॥ २ ॥

एतैश्चत्वारो निपातास्ते धिंविषये ।
भमसभोद्गुराराध्यभगोसभ्यं नमोऽस्तु ते ॥
अधोस्व भोमहाप्राज्ञ पातयाघा सर्वेश्वर ॥

॥ इति प्रथमा ॥ १ ॥

शेषा कार्ये ॥ ४ ॥

कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विशेषावधौ सम्बन्धाऽऽधार भावयोः शेषाविभक्तयो द्वितीयाद्याः एष्वर्थेषु भवन्ति ।

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥

नमस्ते इति कैट न सोतीत्यनुत तत्रै भीमु ते परस्परसम्बन्धाभावादविद्यमान वन्नायमिन्यर्थः । भगवा भवद्गुवाराधक गुणगणया ग्रापण या स्तुति । तत्र भग वन् पाल्यमनन्तत्वात् वामच्छ्नात्ताद्गिद्वचनाप्रभवादविद्यमानात् तियस्य नमस्या भग घुवाक्यामप्यात् केवल गुण नम इत्यर्थः । एतएवोक्त कालिदासेन भूतार्थ व्याहृति सा हि न स्तुति परमेष्ठिन इति । यदा च कैवल्ये विशिष्टे त्वभिधानात एन प्रभ्रणा स्तुतियस्य च तथा सर्वेष्वर्थविशिष्टेष्वित्यर्थः । इ यथा भगवन् मत्सा घ करणात्मकं माप भावनेत्यव ॥

मपार कार्ये इत्यादिभिन्नपदनिर्देशे द्वितीयादिरविभक्तीनां षट्कपदार्थैर्य शेषत्वाद । एकादश्या शेषा इति प्रथमाया उक्तत्वात् पञ्चा सर्वमिद हित

कार्यकर्मकारके उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीयाविभक्तिर्भवति ।

कटंकरोतिकारुको रूपंपश्यतिचाक्षुषः ।
राजंप्राप्नोतिधर्मिष्ठः सोमंसुनोतिसोमपाः ॥

गाथा परिभाषय इत्यर्थः तत्र तावदीप्सितानीप्सितविविधकर्मणोरीप्सितस्य चैवि-
ध्येऽपि संस्कार्यविकार्ययोरवान्तरभेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह ।

उत्पाद्य इत्यादि । तत्र यदसदुत्पाद्यते तदुत्पाद्यं तत्र चोत्पाद्यविकार्ययोरन्तर्नि-
विष्टा । प्रकृतिप्रत्ययानुसारेण वा न प्रतीयते केवलं प्राप्यते तदा प्राप्यं तथा
संस्कारान्तरव्यपदेशान्तरनिमित्तं संस्कार्यं प्रकृत्युच्छेदे साक्षात्परम्परया वा
विकार्यं । प्रकृत्युच्छेदतदनुच्छेदाभ्यां संस्कार्यविकार्ययोर्विकार्यत्वे भेदो न वास्तव ।
अतएव वैयाकरणभूषणे भर्तृहरिणा निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।
ईप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् तथा यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रका-
श्यते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्
काष्ठादिभस्मवत् किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धि-
र्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते । धर्मेप्सितं च द्विधाऽन्यत्
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वक-
मिति संज्ञान्तरैरनाख्यात अपादानादिकारकविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः । अन्यपूर्वकमिति
कर्म चैत्यादिलक्षणं इत्थं सप्तविधं कर्म उत्पाद्यादिचतुर्विधं क्रमेणोदाहरति
कटं करोतीत्यादिरूपमिति प्राप्यस्येदं त्वम् राज्यमिति च संस्कारस्य [illegible]
संस्कारक राज्यशब्देन विवक्षणात् धर्मेप्सितोदाहरणं च यत्र [illegible]
नाम गच्छन् तृणं स्पृशति । अकथितञ्च दुहाद्युक्तं कर्म [illegible] सति
[illegible] मन्यत्र [illegible] दुहादीनां धातूनां [illegible]

अभि सर्वतसोः कार्य्याधिगुपर्य्यादिषु त्रिषु

द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते

अभितो ग्रामं नदी वहति। सर्वतो ग्राम वना[illegible]
सन्ति। धिग् देवदत्तं। उपर्य्युपरि ग्रामं मेघाः पतन्ति[illegible]
अधोऽधोग्रामं शलभाः पतन्ति। अध्यधि ग्राम मृगायर[illegible]

समया निकषा हा प्रति योगेऽपि।

समया ग्राम। निकषा ग्राम अनु ग्रामं।

[illegible] पर्य्युदस्तैव [illegible] यथा [illegible]
[illegible] ब्राह्मणं च [illegible]
[illegible]
[illegible] ममच्छ क्षीरधिं सुधाम् [illegible]
[illegible] सुवर्ण [illegible] आदिविग्रहान् [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible] सर्वत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
अभिसर्वतसोरिति। [illegible]
[illegible]

कालाध्वनोर्नैरन्तर्येऽपि ॥ ५ ॥

कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये द्वितीयाविभक्ति र्भवति । मासमधीते क्रोशपर्वतः । नैरन्तर्याऽभावे मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

॥ इतिद्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीया कार्या उपर्यादयः उपरि अधि अधः एतेऽव्ययत्वेषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु कर्मणीति शिकाद्वीकरणात् द्विरुच्चारितमन्ते येषु येषु योगे द्वितीया कार्य्येत्यर्थः ततोऽन्यत्रापि उभयत भवति । समयानिकषाहातिप्रतीत्यादियोगेऽपि प्रत्र योदाहरति ।

अभितो ग्राममित्यादि । भिक्षुमार्गादौ आम्रादीनां सम्बोध्यत्वेन विवक्षात-इत्याख्यविवक्षयाद्वितीयाभावात्र द्वितीयादौ उपर्युपरीत्यादौ उपर्यध्यधस सामीप्य इति विवेचनम् ।

समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनमव्ययौ तत्रौ अथ यद्यपि सम्बन्धसामान्य विवक्षायामुभयत्रापि षीजन्तस्यार्थेतद्वचनस्य षष्ठ्यपवादत्वादपवादो द्व्युपसर्गनिवर्तक इति न्यायादत्रैव षष्ठीप्राप्ता तत्रैव द्वितीयासम्बन्ध विवक्षायां ऽथ प्रधानादेव षष्ठीति वचनमायवात् अपि छन्दसि विकल्पाभावेन हा राम हा देव तातमात इत्यादौ न क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्व लोकामोदं पचति क्रियाविशेषणानामपि कार्तृसा दीनां करणम् कात्स्न्यं न करोति प्रत्यक्षेण पश्यति सुखादीनां च वा सुखं सुखेन [illegible] करोतीत्यादिपर्यायानुसारेणान्यथापीत्यतोऽवधेयम् ।

कालाध्वनोरिति । कालाध्वार्थे नैरन्तर्य्ये अत्यन्तसंयोगेऽर्थे द्वितीयेत्यर्थः । नैरन्तर्य्ये किम् मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । कर्तृसाधनयोरिति

कर्तरि प्रथमा भिक्षितमयेसाधनेषु ॥ ६ ॥
क्रियासिद्ध्युपकारकं करणं चैव [illegible]
भिन्नमुद्दिश्य वानेप रावण्डान्तस्तारणः ।
कारयेन्न विद्योपे ऽपि यानैर्भुष्ठगतिपुनः ॥

॥ इति तृतीया ॥ २८ ॥

दः आहव कालीकादि तत्र तारकृतयी [illegible] सम्यक् दर्शितम [illegible]
[illegible] द्विविध । [illegible] कालुष्य
[illegible] द्विविध । [illegible] । यदा [illegible]
[illegible] यदा [illegible] यतु [illegible]
[illegible] यदा [illegible] दिवसं [illegible]
[illegible] तृतीया तत्र [illegible]

[illegible] इति क्रियापद [illegible]
[illegible]
[illegible] यदा [illegible] इत्यादी [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] द्विविधम् [illegible] दिवादि [illegible]
[illegible] करोतीति
[illegible] यथायोग [illegible]
[illegible] विस्पष्ट [illegible] तदा [illegible]
[illegible] ।

दानपात्रे चतुर्थी ॥ ७ ॥

दानपात्रे सम्प्रदानकारके चतुर्थी। सम्यक् श्रेयोबुद्धा प्रदीयते तत्सम्प्रदानं।

ददाति दण्डं नृपयो महीपते
नैवातिभक्त्या नच दानकाम्यया।
यद्दीयते दानतया सुपात्रे
तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥१॥

वेदविदे गां ददाति। अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति। रजकस्य वस्त्रं ददाति।

॥इति चतुर्थी ॥४॥

भिनत्तीति। क्रमेण कर्मीत्यनिमित्तिराकरणात्कर्तरि प्रथमा। वानरैः कर्तृभि कार्येष भङ्गे. भिद्यमानोऽपि से रामेण वा सह पुनरपियुज्यते।

कार्यमेति। भावार्थकवचनम्।

दानपात्रमर्थं तद्व्याख्या कुरुते — सम्प्रदानकारकेइति दानं नाम पूजानुग्रहकाम्यया स्वत्वं स्वकमपरित्यागेन परस्वत्वापादानं तस्य पात्रम्। न विद्यया न तपसा वापि पात्रता यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते इत्युक्तं तत्संप्रदानकारकमित्यर्थः। तथाचोक्तम्। सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया दीयमानेन संयोगात्स्वामित्वं लभते यदीति तथाविधम् अभिरुः कर्तुं प्रेरकम् अनुमन्तृ चेति तत्रानिराकर्तृ यथा। आदित्यायार्घ्यं ददाति। प्रेरकं विप्राय गां ददाति मह्यं गां देहीति प्रेरितोऽददातीत्यर्थः। अनुमन्तृ गुरवे गां ददाति। न प्रार्थयति दीयमानां च प्रत्याचष्टे अनुमन्तारमिति। तत्त्वं भर्तृहरिणा।

विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥८॥

विश्लेषो विभागस्तस्य योऽवधिरवधिभूतस्तस्माद् यो विश्लिष्यमाणादपादाने पञ्चमी । ग्रामादागच्छति । भूपृष्ठात् पतति गङ्गा ।

॥ इति पञ्चमी ॥५॥

सम्बन्धे षष्ठी ॥९॥

सम्बन्धिनोर्मध्ये योऽप्रधानस्तत्र षष्ठी ।
भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योन्यमुच्यते ।
द्विष्ठोऽप्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ।
पञ्चक्रियातः सम्बन्धपि [illegible] सम्बन्धः ।
राज्ञः स पुरुषोऽपि [illegible] ।
गुरोर्वचनं पथ्यं कर्णयोः [illegible] ।

॥ इति षष्ठी ॥६॥

[illegible] । [illegible] ।

विश्लेषावधौ पञ्चमी । विश्लेषो विभाग इति [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इति तत्र [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] इति । तत्र [illegible] । [illegible] । यथा ग्रामादागच्छतीत्यादि । तत्र [illegible] । [illegible] [illegible]

आधारे सप्तमी ॥ १० ॥

तदाधारोऽधिकरणं षड्विध औपश्लेषिक१ सामीप्यक२ अभिव्यापक३ वैषयिक४ नैमित्तिक५ औपचारिक६ चेति ।

क्रियाक वर्तीयम । यथा सक्थूनं पचत्याद कस्मात्वमिति । परम्परयान्त्याव भवेत इत्यवाध्योऽन्यमवधित्वमुक्त मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक पृथक मेयया क्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक पृथगिति ।

सम्बन्ध इत्येतद्दर्शयाह । सम्बन्धे षष्ठीति । सम्बन्धश्च स्वस्वामिभावावय वावयविभावादिभेदादनन्त कारकव्यवच्छेद क्रियासम्बन्धाभावात् । तदत्र सम्बन्ध कारकत्वात्र क्रियाकारकपूर्वक । श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां साभिधीयते इति । तत्र श्रुतायां यथा मातापित्रोः स्मरतीत्यत् । अश्रुतायां राज्ञः पुरुष इति तत्र यद्यपि सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वादुभयोरप्यपर्यायेण वा षष्ठीप्राप्ता तथाप्यप्रधाना इव विशेषणादिव तद्गुण परार्थे स्वार्थेन्येवादप्रधान विशेषणम् विशेष्य तु प्रधान स्यात्स्वार्थेऽस्वमकायमनात् ।

भयभेदकयो श्लिष्ट सम्बन्धोऽन्योऽन्यमनुवर्तते द्वितीयत्वपि सम्बन्धष षड्ग्यपि भेदकाभ्निति ।

एकवचनान्तिकमेवोदाहरति राज्ञः स्व पुरुष इत्यादि तत्र क्रियायोगेन पुरुषादय प्रधानभूता राजादिभिरप्रधानभूतैर्विशिष्यन्त इति राजइत्यादौ षष्ठी पुरुषादौ तु लिङ्गार्था प्रथमैव यदा पुन पुरुषोविशेषण तदा पुरुषस्य राजेत्येव मन्त्रीभावस्यप्रधानत्वेन विवक्षित मद्भ्यामपि षष्ठ्य यथा राज्ञ पुरुषस्य स्वमित्यादि ।

आधारभावयोरिव्यसंकल्पमाह । आधारे सप्तमीति आधिक्रियत इत्यधिक्रि आधार । स च क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोरेव । तयोश्च भेदरधा । कर्तृकर्म

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ।
तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥
युद्धे सन्नह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ।

भावे क्रियालक्षणेऽपि सप्तमी ॥ ११ ॥

प्रसिद्धक्रिया अप्रसिद्धक्रियाबोधनं भावः । गो[illegible]
ईव चौर आयातः । [illegible] पतितोऽगाति

अथोपपदविभक्तयो निरूप्यन्ते ॥

विना सह नमस् स्वस्ति निर्द्धारणे स्वाम्यादिभिश्च ।

[illegible] क्रियां कुर्वन् क्रियासिद्धौ यो[illegible]धिकरणं कर्तृ
[illegible]धिकरणमप्राप्तमिति [illegible] ।
[illegible] सामीप्य [illegible]
[illegible]
[illegible] भावस्य [illegible]
[illegible] वटे शेते इत्यादि ।

भावपदं [illegible] क्रियालक्षणमिति । क्रिया
सा च प्रसिद्धा अप्रसिद्धा चेति द्विविधा । [illegible]
[illegible] क्रियया [illegible] भाव इति भा
[illegible] ।

[illegible] ।
एवं कारकविभक्तीः [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति । विना पापं सर्वं फलति ।

विना वातं विना वर्षं विद्युत्पतनं विना ।
विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पतितौ द्रुमौ ॥

अन्तरेणासिणौ किं जीवितेन अन्तरा त्वां मां हरिरित्यादिपदानां ग्राह्यं ।

सहादियोगे तृतीया ॥ १२ ॥

सह सदृशं साकं सार्द्धं समं योगेऽपि तृतीया । सह

पञ्चमीति चकारात् पापेन विना पापाद्विनेत्यादिपि अन्तरेणेत्यं बहवत्याद्दि ।

अन्तिकेऽति द्वितीयाविवचन । अन्तरा मध्ये इत्यर्थे ।

इत्यादिपदानां ग्राह्यमिति । इत्यादौ तु समाप्यादिशब्दस्य प्रयोग सत्यस्वार्, य लक्षणेऽत्र तृतीयार्थहीनार्थानुयोगे नदीमन्वबसिता सेना गया सह सम्बद्ध त्यत्र अनुहरिं सुरा हरहीना इत्यर्थे । तथा हीनार्थोपयोगेऽपि उपहरिं सुरा हरेर्हीना इत्यर्थे । तथा लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सार्थके प्रतिपर्यनुभियोगेऽपि । तत्र लक्षणे हरिं प्रतिपरि अनु वा सकाशे भक्तिः । इत्थम्भूताख्याने भक्तोविष्णुं प्रतिपरि अनु वा विश्वाभक्त इति तात्पर्यार्थे । भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्यनु वा हरेर्भागीधोरित्यर्थे । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं प्रतिपरि अनु वा सिञ्चति । एवं चित्ते प्रभुरत्यर्थं । तथा भागधेयसमयावयवार्थकाभिप्रयोगेऽपि हरिमभितर्त्ते । भक्तोहरिमस्ति । देवाः देवमभिसर्पति । तथातिक्रमपूजार्थातियोगेऽपि अतिदेवान् कृष्ण इत्यादयोऽपि प्रयोज्याः ।

सहादियोगे तृतीया इत्येतदाह—सहसदृशेत्यादि । सह पितेत्यादिनिर्द्देशात् प्रकारवाचक विनापि तदर्थविवक्षायां तृतीया यद्यपि योगस्य सम्बन्धत्व दुर्लभत्वादभिसत्वात्तदुक्तस्य प्रतिबन्धादपि षष्ठ्यपवादत्वादप्रधानादेव चादिशब्दात् सहार्थादिभ्योऽपि सहत्यावाह । पार्थेनाश्वस । मोचैव गार्ग्यै । समेनेति ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

ऋते आदियोगे पञ्चमी ॥ १४ ॥

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्योऽस्माद्विहारः ।

ऋते योगे द्वितीयापि ॥ १५ ॥

ज्ञानमृते

नियतकार्यं येनैव श्लोकस्य तनुकरणाय प्रताय प्रतीत ॥ परिक्षीत
वीयोगे मनगमनामात् मविश्रमाय कम्पते भवश्यते जायते इत्यादि सर्व
तादपि वाताय कपिथा नियत। द्वितीयोगे च ग्रामाय द्वि
सुवर्णप्रियार्थाने तुतुनीऽप्ययोगे कर्याचि कलेश्योयानि फलाभ्याहृत
तदा सुवर्णभावमत्ययान्ताय ग्रामाय याति यद् यातीत्यर्थः। गीता
प्रकरणे आम्यति कर्मापि वाऽगादि। न ग्रामस्य न्यायाय वा सुन्ने
त्वां नावं मन्यइत्यादि। अश्ववत्विति मन्यर्थानां कर्मणि चेष्टायां वा
वा मत। अध्वनि तु मार्गे याति। चन्द्रमतो नु भवन्ति च चन्दनेन
अचेष्टायां तु मनसा वनं याति इत्यादय प्रयोगतोऽपि वा. चपचर्य
कन्यादिक लोकाय मन्दत्वमाराधितम्।

ऋते आदियोगे पञ्चमीमुदाहरन्नाह—ऋत ज्ञानादित्यादि। अन्य
ग्रहणानन्यांयधोगेऽपि इतरोभिन्नोवा ग्रामात्। अन्योदेवदत्तापम
आदियोगस्य ग्रामदत्तादिभिन्नत्वेऽपि एकत्वपक्षोपपत्त्या पञ्चम्या त
प्रतिपादयितुं शक्यमिति द्वितीयाप्यन्विन: पञ्चमी न आदिशब्दा
पूर्वो ग्रामात् पयमध्यात्पूर्वः दधिचेन्माजन्मनिपात दक्षिणाहीत्य
योगेऽपि दक्षिणा ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामात् आरभ्यार्थयोगे वहिर्यो
दश मयान्मुर्धनि वा ग्रेष्यो हरि:। ग्रामाद्वहि: प्रशाध्यायनयोग

विनार्थयोगेऽपि तृतीया ॥ १६ ॥

ज्ञानेन विना ।

दिग्योगे पञ्चमी ॥ १७ ॥

पूर्वो ग्रामाद् ग्रामः ।

निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ १८ ॥

निर्धारण क्रियागुणजातिभिः समुदायात् पृथक्करणं

यत्र यदा प्रतियोगे प्रतिनिधिप्रतिदाने पञ्चमी प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति कृष्णसदृश इत्यर्थः । प्रति-
दाने च तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ।
पृथग्विना नानायोगे पञ्चमी तृतीया द्वितीया च पृथग्विनानानायोगात् ग्रामेण
ग्रामं वा तथा स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयानां करणे वा स्तोकात्स्तोकेन
अल्पादल्पेन कृच्छ्रेण कतिपयात् कतिपयेन वा मुक्तः । द्रव्यवाचिनो तु स्तोकेन
विषेण हतः इत्यादि दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापञ्चमीतृतीयाः स्युः ।
ग्रामस्य दूरं ग्रामस्यान्तिकं दूरात् दूरेण वा अन्तिकादन्तिकेन वा तथाऽऽख्यातोपयोगे
धातूनां प्रयोगे आख्यातुरिति ग्रहणात् यस्मिन्नधीयते अभिनियमार्थत्वे दर्शयति
यतो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणं तत्र विद्याग्रहणादिव्यापकात् उपाध्यायादधीते
यतश्चाध्ययनानिमित्ते तत्र पञ्चमी तथा कालाध्वनोः प्रयोगमतो तु कालान्तरमी
गवां कुम्भी योजनं योजने वा कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यादिप्रयोगादवसेयम्
विकल्पादिषु च पूर्वमसकारादेव ।

निर्धारणादौ षष्ठी दर्शयितुं निर्धारणं तावदाचष्टे निर्धारणमित्यादि । क्रियया
गुणेन जात्या वा एकविशेषेण निर्धार्यमाणस्य समुदायादेकीकरणं निर्धारणमि-
त्यर्थः । तत्र षष्ठी सकाराद्यसमस्तपि वा पञ्चम्यापि समुदायादेव च निर्धार्यात् ।
ननु निर्धार्यमाणोऽवयवः समुदायादिति इति यदा तदाधारत्वेन विवक्षते तदा

तत्र षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । क्रियापरेषु वा । गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा । गोषु वा । एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु वा ।

स्वाम्यादियोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥ १८ ॥

आधारत्वादेव इयं प्राप्तेति सप्तमी स्यात् यद्यप्यवयवावयविभाव विवक्षायां तदा षष्ठ्यपि प्राप्नोति तथापि इत्येव षष्ठीसप्तम्यौ इति नियमः तयोरेव प्रयोक्तव्यत्वात् निर्धारणार्थकपञ्चम्या समासाभिधेयार्थत्वात् क्रियागुणजातिविशिष्टस्य सम्बन्धबुद्धिकत्वात् । अमीषां छात्राणां देवदत्तः पटुरित्यादौ सप्तम्यादिभिरपि व्यवच्छेदे भवत्येव ।

क्रमेणोदाहरति क्रियापराणामित्यादि आराधकेषु श्रेष्ठः कृष्णगुणैः कीर्त्यते आत्मा च भगवदाराधकादयो विशेष्यन्ते आदिपदात् क्षत्रियशब्दस्यापि भजे इत्यादी अन्यथा । तदा भावकर्तृकाणां ज्वरिसन्तापी कृष्णार्थानां कर्मणि चौरस्य रुजति रोग । भावकर्तृकाद्यर्थ चौरस्य रुजति कर्मणि षष्ठी तु चौर रुजतीत्येव तथा नाथेत कर्मणः सर्पिषो नाथते सर्पिर्मे भूयादिति प्रार्थनेत्यर्थः । अन्यत्र वटुं नाथयति याचत इत्यर्थः । तदीश्वरस्य अहङ्कारप्रार्थनेऽपि प्रवृत्तिरिति । जासिनाटक्राथ हिंसायामिति हिंसार्थानामुपपत्तिरिति निघ्नन्ति निघ्नन्ति प्रहरति वधिकर्मणि नाटयति क्राथयति पिनष्टि वा हिंसायां किम् धाना पिनष्टि सञ्चूर्णयतीत्यर्थः । तथा व्यवहृपणोः समर्थयोरिति व्यवहारार्थयोः कर्मणि शतस्य व्यवहरते पणते वा अन्यत्र शलाकां व्यवहरति विपरीतयति । ब्राह्मणं पणायति स्तौतीत्यर्थः । शतस्य दीव्यति शौचकर्मेश्च भाव्य वा शत शतस्य वा प्रतिदीव्यति तथा ग्रहणार्थयोः कालवाच्यधिकरणे पञ्चम्यां भूषि । अधिकरणविवक्षायां तु दिवसस्येति इत्यादिप्रयोगात् ज्ञेयम् ।

स्वाम्यादियोगे सप्तमी पञ्चारात्

गोषु स्वामी गवां स्वामी गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ।

कर्तृकार्ययोः क्तादौ कृति षष्ठी ॥ २० ॥

कर्तरि कार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति क्तादिवर्जिते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् ।

स्वाम्यादीति । स्वामिन्नीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतयोगे षष्ठीसप्तम्यौ गवा[illegible] [illegible]श्वर गोष्वीश्वर इत्यादि । तथा आयुक्तकुशलाभ्यां योगे तात्पर्ये च षष्ठीसप्तम्यौ । [illegible]युक्त कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । [illegible] [illegible] । तथा [illegible] सप्तमी । मातरि साधुर्निपुणो वा । [illegible] किं साधु[illegible] [illegible] तथादि[illegible] योगे तृतीयासप्तम्यौ । [illegible] [illegible] हरिणा हरौ वा । [illegible] [illegible] । [illegible] सति यो [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] यत् । मूले [illegible] इत्यादि । इत्यादि[illegible] । [illegible] [illegible]त्यादिपाठे ।

कर्तृकार्ययोः । क्तादाविति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्मरतौ च कार्ये ॥ २१ ॥

स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी । मातुः स्मरति ।
मातरं स्मरति ।

हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या ॥ × ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा ।

भयहेतौ पञ्चमी ॥ २२ ॥

चौराद्बिभेति । व्याघ्रात्त्रस्यति । विद्युतश्चकितः ।

प्रीणितौ देवदत्तो नेत्यादौ च न स्यात् हरिश्चन्द्र इव प्रजानामित्यादौ न स्यात् तदा स्पृहणीये भावे कर्मादिविवक्षायां षष्ठी । सतां मतं । कर्तृत्वे तु सद्भिर्मतम् । अधिकरणत्वाविवक्षायामपि । इदमेषामासितम् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीमनुस्मा. कामुक तदा हिय मनुष्यं सुरस्य सुरं वा हिरण्यं । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा मया मम वा सेव्यो हरिः । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठी न । तेनस्या मम मात्रः कृष्णेन । कर्तृकर्मणोरुभयोः प्राप्तियंत्रित्यति स्मृतेर्भि कर्मणि षष्ठी चास्यत्र । मत्वादीर्योऽद्यीपैमेत्यादिरित्येयम् ।

स्मरतौ । स्मरतेर्मत्यर्थमुद्दिश्य स्मर स्मरणार्थेन्मातुरित्यीमि कर्मणि षष्ठीत्यर्थं । दयाशाद्यर्थमीत्यपि । सर्पिषो दयते । अधस्तामीष्टे । कर्मत्वविवक्षायां तु मातरं स्मरति । ननु कर्मत्वविवक्षायां सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीविधानामर्थकमितस्वेति चेत्कर्म न प्रतदारभ्यमाणार्दुदयद्विधानस्य न समास इति सूचनात् ततश्च मातृ स्मरणमित्यादौ समासाभाव ।

हेत्वर्थिते । साध्यसाधक इत्यर्थः । शब्द एव अनित्यत्वं साध्यम् तत्कारणं हेतु । अनित्य इति प्रदम प्रयोगश्च साध्यत्वर्थातमाधेयटीप ।

भयहेतावेति । भयस्य हेतु कारणं तत्र पञ्चमीत्यर्थः । भियेति पुनग्रहणं जुगुप्सा-विरामप्रमादार्थानां स्पष्ट पापाज्जुगुप्सते । पापाद्विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २३ ॥

कस्य हेतोरियं कन्या । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

तुल्यार्थाद्वितीया ॥ २४ ॥

भिन्न पुत्रेण पश्यति ससारमसारेण सुवर्णकारो नया
ति ।

येनाङ्गविकारः ॥२५॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गा
या विभक्तिर्भवति । देवदत्तोऽक्ष्णा काणः । पादेन
ञ्जः । कर्णेन बधिरः । शिरसा खल्वाटः ।

जनिवृत्तं प्रमाति ॥ २६ ॥

[illegible] हेतुप्रयोगे इति । [illegible] पर [illegible]
। [illegible] तृतीयापि । [illegible] हेतो [illegible] । [illegible]
हेतुप्रयोगे [illegible] सर्वविभक्तिनिमित्तकारणेभ्यश्च [illegible]
[illegible] निमित्तेन कार्यं कारणायेत्यादि । [illegible]
[illegible] तृतीयादय इति केचित । [illegible] निमित्तेन [illegible]
। [illegible] तृतीया भवतीत्यर्थ ।
पुत्रेण [illegible] ।
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] विकारहेतुरिति [illegible] विकृतेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो [illegible] तस्मादङ्गात्तृतीय
।
[illegible] । [illegible] अविकृतो [illegible]

जायमानस्य कार्यस्योद्दानमपादानसंज्ञं भवति। तत्र
अपादाने पञ्चमी।

यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः।

आङादियोगे पञ्चमी ॥ २७ ॥

आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः।

तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ २८ ॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरोऽधर्माय संयमं।
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय मुक्तये ॥

क्रुधादियोगे चतुर्थी ॥ २९ ॥

क्रूराय क्रुध्यति मित्राय द्रुह्यति गुणवते असूयति।

निर्दिशति - जायमानस्य कार्यस्येत्यादि। उपादानमत्र कारणमात्रं ग्राह्यं न समवायिकारणम् पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्यादौ तदभावादप्रसङ्गात्।

अपादाने। अपादाने पञ्चमीति सूत्रद्वयानुसारेणोक्त अपादानसंज्ञकस्य कारकस्याभिधा‌ने पञ्चमीति। आङादियोगेष्विति मर्यादाभिविध्यर्थकस्याङ् योगे पञ्चमी आदिना अर्थार्थकपर्यन्तयोगेऽपि अपहरे परिहरे मर्यादा परि वर्जयितार्थमर्यादा। इत्यर्थे वा भूतर्तुप्रभवादपि हिमवतो गङ्गा प्रभवति प्रथम दृश्यत इत्यर्थे। तथा पराजि योगेऽध्ययनादपि पराजयते इत्यादिक्रियम्।

तादर्थ्य इति। तच्छब्देन कार्य्यं निर्दिश्यते तस्मै इदं तदर्थं तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तत्र चतुर्थी भाषायां वचनम्।

क्रुधादियोगे इति। क्रुध द्रुहेर्ष्यासूयार्था क्रुधाद्यर्थानां योगे यं प्रति कोपस्तत्र चतुर्थी वाच्या यथा तत्र भाष्यामोदितोऽप्यादौ सामान्यविकापाभावात्चतुर्थ्यभाव उपसर्गयोगे क्रुधद्रुहोरिति तोयेन क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति एवमायुष्यमद्रभद्र सुखार्थयोगेष्वाशिषि चतुर्थी षष्ठी च कृष्णाय कृष्णस्य वा चिरं जीवितं भूयादित्यादि।

ल्यप्लोपे पञ्चमी वक्तव्या ॥+॥
प्रासादात् प्रेक्षते आसनात् प्रेक्षते ।
निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या ॥+॥
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥
विषये च ॥ १० ॥
मोक्षे चतुरः ।
षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ॥ ११ ॥
बहूनां क्रोशतां गतः चौरः बहुषु क्रोशत्सु [illegible]

ल्यप्लोप इति । [illegible] प्रतीयते यत्र न प्रयुज्यते स च ल्यप्लोपः । तस्मिन् [illegible] कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ।

निमित्तादिति । निमित्तात् [illegible] कर्मणा योगे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । चर्मणोत्यादौ [illegible] द्वीप्यादिकर्मयोगे सप्तमी [illegible] [illegible] पुष्कलको [illegible] नास्ति । कश्चित् गुरु [illegible] वा सीम्नीति प्रोच्यते वर्षे । पुष्कलो [illegible] [illegible] । सीम्नि गृह [illegible] पुष्कलको [illegible] हतो मृग इत्याह ।

विषये चेति । [illegible] तदाधार[illegible] । मोक्षे चतुर इति [illegible] । [illegible] । [illegible] कर्मणि । [illegible] इत्यादि ।

षष्ठीसप्तम्यौ चानादर इति । अनादरे षष्ठी सप्तमी च वक्तव्ये । अनादरस्य [illegible] इति [illegible] । बहूनां [illegible] क्रोशतोऽनादृत्य गत इत्यर्थः । [illegible]

स्वपि स्वयमार्योयाति साधुमार्गेण बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्योयात्यसाधुमार्गेण । माता पित्रोर्वदतोः प्रव्रजति पुत्रः ॥

अन्योक्तौ प्रथमा ॥ ३२ ॥

यदिदं कार्यमाख्यातेन कृताद्योक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते पटः कार्य्यः ।

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ ३३ ॥

दृषा अश्नोति । मुमन्तु म च्छायस्यातिः । प्रजतोर्यदेजुः ।

॥ इति कारकप्रक्रिया समाप्ता ॥

इत्थं समनार्गेण यातीत्यर्थः । अनार्यो दुराचारित्वादनादरः असन्मार्गेण प्रव्रजति संन्यसति पुत्राधिविदारः चकारात्कारकषष्ठ्यमध्यस्थात्कालादध्वनश्च सप्तमी पञ्चम्यौ । अथ भूतार्थं-इदं दाहाला भीका पच कारकं नाम क्रियानिमित्तभूता शक्ति नतयाच भुजिक्रियायाः कर्तरि वे अभीष्ययस्थिते एवा चय भुजेः साधनभूता चरत्यं दाइंतीति इति भिन्नशेषैषीः कारकमध्येमं धं काल । अथवाऽधिकरणं कर्तृ कारकवयमध्यस्य एवमिकष्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्य विध्येत् । अतापीहस्तम चायोः कर्तृ धर्मचीमेध्येऽध्वा तथा अधिकयोगेपि । क्रोशे क्रोशाद्वा अधिक्रोशतिः इत्यादि प्रयोगमाहुर्बुधम् ।

अन्योक्ते । अन्ये कारकमन्योक्तम् तदेव विवक्षेति यदिदमिति । कृताद्येति । चकारात्तद्धितेन च तद्धितोक्तं कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमम् समासोक्ते प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्राम ।

छन्दसीति । क्वचिमुपलक्षितविति बाहुलकात् दधि जुहोतीति द्वितीयार्थे तृतीया प्रकृतम्भोनिमित्ते प्रथमा प्रजल्पस्यार्थे द्वितीया इत्यादि ।

कर्ताकर्म च करणं सम्प्रदानतथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥

इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे कारकप्रकरणम् समाप्तम् ॥

॥ अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥

समासश्चान्वयेन नाम्नां ॥ १ ॥

नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासोभवति । च शब्दात् द्वित्वेऽपि भवति । ततो भार्यापुरुषस्येत्यादौ न भवति परस्परमसम्बन्धात् ।

स च षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । तस्य क्रियाभिः सम्बन्धात् । उभयपदप्रधानो बलवान् ।

एकपदमैकार्थमेकविभक्तिकत्वञ्च समासप्रयोजनं । विग्रहमधिकृत्य भणति विग्रह इति । अन्वययोग्यार्थसमर्थकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः ।

विभक्तीनामपवादं निरूप्य तत्र नाम्नां समासनिरूपणं प्रतिजानीते अथ समासश्चान्वये नाम्नामिति । तात्पर्यं तोऽन्वाचष्टे अथार्थवदित्यादि । अथानन्तरं । समासश्चान्वये नाम्नामिति सूत्रे चेद्विभक्तिनामीतिपरिभाषितनामग्रहणे तदा विभक्ति रहित मात्रस्यापि समग्रतया समासाभावेति विभक्तिलोपविधायकसूत्रव्यर्थ स्यादतो नाम स्यादित्यादौ सति सुबन्तापरपर्याये नामग्रहणे । अत एव पदानामिति पदत्वं चार्थकानां निपातानामपीति अर्थवद्विभक्त्योपविशिष्टानामित्युक्तम् यथा विग्रहे येषु तानि अर्थवन्ति विभक्तिभिर्विशिष्टानि विभक्तिविशिष्टानि तानि च तानि च तथा तथा यथा विग्रहे यासु ता अर्थवन्त्य अर्थवत्त्वयुक्ता विभक्तयस्तद्विशिष्टानाम् अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानाम् इति । सूचिता विभक्तीनामर्थवत्त्वनिरूपणे समासार्थस्यापि विभक्त्यर्थानुग्रहसम्बन्धोचितत्वात् ।

कहाय. । समकर्म समास- मर्थेकत्व न सम्भवति द्वयोर्बहूनां वा स्यात् तत्परम नियतासमासानि च मासानि तेषां द्वयो. पद्यो. समासमूपकं क्वचिद्दयोरित्यादि परस्परसाहित्यमसमय- ।

समास इति । सामान्यसमासविधायकोयोग- । चतुर्थीभावामिति । नियत अकोऽपरीयोगः । तत्र सामान्यत- पनेकेषां पदानां समासोभवति सत्र नाना अनुयतोग्यत्वं सत्वे च भवतीत्यर्थ । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थत्वात्द्वितीयान्तयोग्यत्वे अपेक्षितमित्याह चकारात्सहितोपीति । नियमफलमाह तत्रेति देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यादौ देवदत्तान्तिमार्थापदत्वत्वान्तित पुरुषपदार्थमेध्यत्वे भीरगुणाभावात्र समासद्वयं एवं बहुसुपमीरपत्यर्थं चकेत्यादौ सत्यतोपि न द्विगु कर्मधारयोरन्यतपत्वेपि चकारमेव्यभिप्रायेण । चात्रिभ्रमाह चन्पर्थकृत इति । महाभाष्यायुक्तानि प्राथिकान्यव्ययीभावादित्वमन्यत्वाह पूर्वपदप्रधानो इत्यादि सायात् क्रियान्वितस्य तच पदार्थस्यैव सम्भवतीत्यभेदोपचारात्पूर्वमदादिभि पूर्वपदार्थो नभवति । यद्यप्युभयपदप्रधानस्यापि पूर्वपदप्रधानस्यापि पूर्वपदप्रधानत्व- मपि तथापि नियमाङ्गीकरणासातिप्रसङ्ग वाक्यस्य व्यवच्छेदकफलत्वात् एतयो- रुत्तमङ्गमित्यादावव्ययकति प्राथिकत्वमुक्तम् एतस्मन्त्रेऽपि पथगमनमित्यादावुत्त- रपदविषयद्विगोरुत्तरपदप्रधानत्वम् पूर्वपदार्थप्राधान्ये हेतुमाह । तत्र क्रियाभि सम्बन्धादिति । एकपदप्रधानतायां नियमयाह उभयपदप्रधानोद्वन्द्वानिति । शतशं तत्रादिवादनपर्ति याज्ञयेत्यादौ नियादानां स्वपतिरिति तत्पुरुषे निषा- दस्थातो स्थपतिरेति कर्मधारयेण प्राप्ते उभयपदप्रधानत्वात् कर्मधारयस्येत्यवसीयते तत्पुरुषे बहुत्वं लक्षणादोषप्रसङ्गात् ।

समासप्रयोजनमाह । ऐकपद्यमित्यादि । अनेकेषां पदानामेकपदम् समासे स्यादुदात्तादिस्वरैक्यम् एव एकविभक्तिकत्वमपि तथाव्ययीभावं प्रतिपिपादयिषुरत्र स्मपदविग्रहस्य नित्यसमासत्वादस्य नित्यत्वं दर्शयन् विभक्त्यर्थाव्ययपूर्वसमास- निरूपणप्रक्रियामाह अधिहरी इतिस्थिते इत्यादि विग्रहवाक्यार्थमाह अनव्ययोग्यार्थं इति । अनुयतोस्मार्थं समर्थयति बोधयतीति तथायावदित्यपर्थकत्रोऽयः । हरौसमास इति । समास इति सामान्यस्य समासविधायकेन योगेन समासे कारहल्वर्थ. पूर्वेऽव्ययं इति । प्रधानत्वेनाव्यये पूर्वपद इत्यय । ततय समासार्थं

इति समासे अव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ ४ ॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ २ ॥

अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञ

समासो भवति ।

इति समाससंज्ञाया सत्या ।

समासप्रत्यययोर्लुक् ॥ ३ ॥

समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग् भवति

इत्यसोर्लुक् । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव । नाम

संज्ञाया स्यादिर्विभक्ति । अधि स्त्री सि इति स्थिते ।

सनपुंसक ॥ ४ ॥

सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्

अव्यय ।

अव्ययीभावात् ॥ ५ ॥

अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवति । अधिस्त्रि

कार्यं । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्त

मतिनु जलम् ।

अनुमुपसर्गो नातिपद । समासे सम समसंज्ञायामिति अव्ययीभावाव्ययसमा

विग्रह संज्ञाया निर्णय ।

समास । अव्ययीभावाद् वाविभक्तेर्नुग् नित्यतो विभक्तेर्नु नित्यमुक्तेर् स समास

अव्ययीभिन्ने वापि समासो भेदेनार्थ इति सामर्थ्यादित्यभिप्राह समासवर्तमानाया

विभक्ते प्रत्यये च परे इति समासावयवभूताया इत्यर्थ नामसंज्ञायां विभक्तिबुद्धि

विभक्तिरधिकलिङ्गार्थवत्त्वे च चाविभक्तिनामेति नामसंज्ञाद्याभित्यर्थ । इत्यस

नपुंसकत्वेति एवं चेत्यर्थ अव्ययपूर्वत्वेऽपि पूर्वपदार्थ प्राधान्यादव्ययीभाव

ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ॥+॥

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः रूपस्य योग्यं अनुरूप पदार्थान् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । विष्णुं विष्णु प्रति प्रति विष्णु । सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हरः ।

यथासादृश्ये ॥ ६ ॥

यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्त्तमानः समस्यते । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति ॥

अतोऽमनतः ॥ ७ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति अतं वर्जयित्वा कुम्भस्य समीपं उपकुम्भं वर्त्तते । उपकुम्भं पश्य । उपकुम्भादानय अनतइतिविशेषणात्पञ्चम्या अम न भवति

वाटाङसौ ॥ ८ ॥

टाङिइत्येतयोर्वाऽमभवति ।

भावश्चैवमव्ययादय कालाद्यर्थे द्वितीयेति तत्पुरुषोदाहरणे प्रयोजन वाद राय[illegible] समासाद्यव्ययत्वेति सामान्यनिर्देशात्त्वेनिपात कुलविशे-षणत्वात् क्लीबत्वम् यथा । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्था अत्र सादृश्यव्यतिरिक्तेऽर्थे वर्त्तमानो यथाशब्दः समस्यते [illegible] तत्र पदार्थानतिक्रमे उदा-हरति शक्तिमनतिक्रम्येत्यादि सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हरः ।

अत । अव्ययीभावादित्यनुवर्त्तते तेनायमर्थ इति सम्बध्यते [illegible] इतिमा व्ययीभावविशेषणं विरोधात्किन्तु आदेशविशेषणमित्याशयेनाह अतमवर्जयित्वेति प्रायशोऽव्ययीभावसंज्ञकसमासात् [illegible] इत्युक्ते पञ्चम्युपलक्षण वा टाङ्योरित्यत्रापि अव्ययीभावादि [illegible] इत्यादित्यनुवृत्ते अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरमिति

उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतं उपकुम्भनिधेहि निधेहि।

अवधारणार्थे यावति च ॥ ८ ॥

अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति। यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति तावतो ब्राह्मणान् निमन्त्रयस्वेति यावदमत्रं मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते।

॥ इत्यव्ययीभावः ॥

[illegible]

[illegible]

इत्यव्ययीभाव

अमादौ तत्पुरुषः ॥१॥

द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयस्य तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति। ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः। दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नं यूपाय दारु यूपदारु। वृकेभ्यो भयं वृकभयं। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः।

अमादौ अम्प्रभृतिर्येषां ते अमादयः द्वितीयाद्याः सप्तम्यन्ता विभक्तयस्तास्तु प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणेन तदन्तस्य ज्ञानादेकवचनं पूर्वेऽव्ययीभाव इत्यत्र पूर्वेऽत्रानुवर्तते इतीतरस्मिन्नेवोक्तविधित्वात् द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सतीति वीप्सार्थादिग्रहणेनानुक्तमपि वा अध्याहारादिति सामान्योक्तेर्ज्ञेयम् यथोक्तं प्राप्तिरूपमित्यादावपि प्रयोगतस्तत्पुरुषो विधेय। तथा पर्येवमित्र समास एवंलिङ्गस्तत्र द्विजायार्थं द्विजार्थं, पटुः द्विजायां पटुर्द्विजार्थं वचनम् तथा इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च यामर्यादेव तथाशोभित्यर्थेऽपि सप्तम्या न समास तथाकृष्या सम्प्रधानेषु एवं प्रतिपदविधानायष्ठी न समस्यते सर्पिषोज्ञानं सर्पिषो यायिन भवतेन नित्यं। तथा पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते। सतांषष्ठ। पटस्य शौक्ल्यम्। चन्दनस्य गन्धः इत्यादौ सदा गुणवाचित्वात् भवतीति फलानां तृप्तः विप्रस्य कृतम्। सतां कुर्वाणः। सतां कृत्वा। सतां कर्तव्यम्। राज्ञो-ऽन्नस्य। एवं स नयुक्तिपूजितयोगेऽपि न। सतां मतो बुद्धः पूजितो वा। अधिकरणवाचिन्ययोगेऽपि न। इदमेषामासितं भुक्तम्। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्या अपि न षष्ठी गवां दोहोऽगोपेन तथाभवत आश्चर्यितादौ अकर्तरि कर्तरि षष्ठ्या न समास। अयं सदा वज्रस्य सता। सताम अन्यदा इत्यादौ कर्तरि तृजकाभ्यां योगे न भूभर्ता इत्यादौ पुष्पमधिका इत्यलक्षणे इत्यादौ च भवतीत्यादि प्रयोगप्रसादात् यथायोग्यमाद्रावल्लिति। अमादौ पूर्वपदे सतीसूत्रे इमादावस्य तत्पुरुषपूर्वनिपातत्वसूत्रम्। तेन प्रयोगत. इति भवति उपन्यासिताय .।

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वं। आहिताग्निः पूर्वं भूतो भूतपूर्वः समासे क्वचिदेकपदत्वं णत्वहेतुः। शराणां वनं शरवणम्। आम्राणां वनं आम्रवणम्। पानस्य वा। सुरापानं सुरापाणम्॥

नञि। २।

नञि पूर्वपदे सति योऽव्ययः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति न ब्राह्मणः अब्राह्मणः।

नाना। ३।

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति।

नाकादि वर्ज्यं। ४।

नाक नपुंसकं।

अनुस्वरे। ५।

क्वचिन्निमुक्ते ईत्याहितस्तत्रादौ पूर्वापरीभूत वनस्य रेफात्परस्यापि नस्य णत्वाभावार्थं निर्दिष्टमाद्यन्तपकारादिपदस्य निमित्तत्वाभावात्समासे चैकपदत्वं भवति न चैतदाकांक्षायामाह समासेऽक्वचिदेकपदत्वमिति क्वचिदित्युक्तम्। पुरगा मिश्रका मिश्रका सारिका। कोटरावणी वनस्य नित्यम्। पुरगावणमित्यादि। एवमग्रेण मिश्रोमित्यादावपि। ओषधिवनस्पतिभ्यश्च परस्य तु वनस्य वा। दूर्वावणं दूर्वावनमित्यादि। युवादेशश्च रम्यपूर्वा रम्यानुबन्धादियोगाद्धम्।

नाल च इति छेदः + नञोऽकारान्तत्वादकारान्तादिष्वेवयस्य प्रसारणं अधैव याधाने स्वस्य सार्वे निकायसमासनिर्दिष्टसमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वत्र नाकादिवर्ज्यमिति। पुत्रेष्वतोऽप्यसम्भावस्वाचानुवृत्तेर्व्यवस्थया नाकादौ नेत्यर्थः। नाकादयश्च नाकनकुलनखनपुंसकनक्षत्रादयः।

अन्। उक्तमोऽवशिष्टादि स्वरे इत्यत्र अपेक्षवेतनमास्वृतो वानुवृत्तेर्व्यवस्था अनश्व इत्यादौ तदभाव।

समासे सति नञो ग्रनादेशो भवति स्वरे परे । अश्वा-दन्योऽनश्वः । धर्मादिरुद्धोऽधर्मः । मनुष्याणामभावोऽमनुष्य मित्यादि । तदन्यत्वद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते ।

॥ इति तत्पुरुषः ॥

चार्थे द्वन्द्व । १ ।

समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रे-श्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति । बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रिया-द्वयसम्बन्धे । अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसम्ब-न्धात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ।

तदन्यत्वादि । तस्मादन्य । तेन विरुद्ध । तस्याभाव इति विग्रह ।
चार्थे । चस्यार्थश्चार्थ तस्मिन् अत्यन्ताभिप्रायेणैकवचनम् चार्थानाह समुच्चयेत्यादि
समुच्चयान्वाचययो स्वरूपनिरूपणमन्ययोस्तलाभावतश्च समासाभाव इत्याह ।
तत्रेति । ईश्वरं भजस्व गुरुं चभजस्वेति चस्य एकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वर
गुरुभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धात् समुच्चय यदा त्वेकस्य प्रधानस्यानुरोधेनेतरदनुचीयते तदन्वा
चय । तदा बटो भिक्षामटेत्यादि । अत्र भिक्षाटनं मुख्यं गवां नयनं तु प्रास
ङ्गिक । एकस्य बटो भिक्षाटनक्रियया गवानयनक्रियया च सम्बन्धादन्वाचय ।
अनयोश्चार्थयो समासाभावे हेतु परस्परमसम्बन्धादिति समुच्चये तावत्परस्परानभि-
सम्बन्धा एवेश्वरादयो भजनादिभि सम्बध्यमाना समुच्चीयन्ते एवमन्वाचयेऽपि ।
अन्योऽन्यसम्बन्धावयवप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोग स एव तिरोहितावयव
प्राधान्य संहतिप्राधान्य समाहार द्वन्द्वे पूर्वनिपातनियमाभावे नियममाह । द्वन्द्वे

क्वचिदसमासस्य परत्वं । आहिताग्निः पूर्वं भू
भूतपूर्वः समासे क्वचिदेकपदं मत्वर्थेऽनुः । सुराणां प
प्रत्ययं आस्राणां पानं आम्रपाणम् । पानस्य वा । सुरापा
सुरापाणम् ॥

नञ् । २ ।

नञि पूर्वपदे सति योऽव्ययः स तत्पुरुषसंज्ञकः समा
भवति न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

नाम । ३ ।

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति ।

नाकादि वर्ज्यं । ४ ।

नाकं नपुंसकं ।

अनुस्वरे । ५ ।

क्वचिदित्युक्ते रथाहितस्थादौ पूर्वोऽरस्त स्यात रेफास्वरस्यादि सम्प
मात्रनिर्दिष्टमाद्रमापकाडिमपदस्य निमित्तं चत्वारम्भासमासे चैकपदत्वमलं भव
न वैतत्राचोपायामाह समासेकचिदेकपदात्मिति क्वचिदुक्तं । सुरगा
का भिन्नका सारिका । कोटरापैभी वनस्य निताम् । पुरगामणतिमर्गदं ।
प्रवस्य भिन्नामितावाहारवपि । पीयमिमनमतिअरचिम्य पत्व तु समस्य
दूर्वास्य दूर्वावणमित्यादि । सुखादिष्वन स्वस्थना स्यात् इत्यादिप्रयोगादृष्ट

नाम च इति चेद्‌ + नञोऽकारान्तयादकारान्तादेशविधानेऽदशमान्तर्वस्य याद
न्मस्य सर्वेतिअपदमात्रनिर्दिश्यमानसादेशा भवन्तीति सर्वेण नाकादिवर्ज्यनि
पुवर्णेष्वनीन्मकारस्याकारभुमसे च्चेतस्य नाकादौ नैत्यर्थं । नाकादयश्च नाकनकु
नक्षत्रमुखिनतुंसकमसमादय ।

अम् । कृष्णोऽस्माहि सदिति स्वस्य श्रीवकृषेदनगरसूत्रस्य वाकुर्वर्त्यदसदस
समस्य इत्यादौ तत्त्वाय ।

समासे सति नञो अनादेशो भवति स्वरे परे। अश्वा-दन्योऽनश्वः। धर्म्मादिविरुद्धोऽधर्म्मः। प्रहरणानामभावोऽप्रहरण-मित्यादि। तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्त्तते।

॥ इति तत्पुरुषः ॥

चार्थे द्वन्द्वः। १।

समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। तत्रे-श्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबन्धे समुच्चये समासो नास्ति। बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रिया-द्वयसम्बन्धे। अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसम्ब-न्धात्। इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति।

तदन्येत्यादि। तस्मादन्य। तेन विरुद्ध। तस्याभाव इति विग्रहः। चार्थे। चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् अन्यभिन्नार्थेऽप्येकवचनम्। चार्थानाह समुच्चयेत्यादि समुच्चयान्वाचययोः स्वरूपनिरूपणमन्वययोग्यत्वाभावश्च समासाभावे हेत्वाह। तत्रेति। ईश्वरं भजस्व गुरुं च भजस्वेति चस्य एकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वर गुरुभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धात्समुच्चय यदा एकस्य प्रधानत्वानुरोधेनेतरदानुषङ्गिकतयोच्यते तदान्वाचय। तदा बटो भिक्षामटेत्यादि। अत्र भिक्षाटनं मुख्यं गवां नयनं तु प्रास-ङ्गिकं। एकस्य बटो क्रमेणाटनक्रियया गवानयनक्रियया च सम्बन्धादन्वाचय। अनयोश्चार्थयो समासाभावे हेतु परस्परमसम्बन्धादिति समुच्चये तावत्परस्परानभि-सम्बन्धा एवेश्वरादयो भजनादिभि सम्बध्यमाना समुच्चीयन्ते एवमन्वाचयेऽपि। अन्योन्यसम्बन्धावयवप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोग स एव तिरोहितावयव प्राधान्य सङ्घातप्राधान्य समाहार द्वन्द्वो पूर्वभागनियमाभावे नियममाह। द्वन्द्वे

क्वचिदनाद्यन्तस्य परत्वं । आहिताग्निः पूर्वं भूतो भूतपूर्वः समासे क्वचिदेकपदं णत्वहेतुः । शराणां वनं शरवणं। आम्राणां वनं आम्रवणम् । पानस्य वा । सुरापानं सुरापाणम् ॥

नञि । २ ।

नञि पूर्वपदे सति योऽव्ययं स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

नाना । ३ ।

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति ।

नाकादि वर्ज्यं । ४ ।

नाकं नपुंसकं ।

अनुस्वरे । ५ ।

क्वचिदित्युक्तेः स्यगाहिताग्न्यादौ पूर्वनिपातोऽस्त इत्यत्र रेफात्परस्यापि नस्य णत्वा-भावनिर्देशाद्वामनादिकिरपदस्य निमित्तत्वाभावात्समासे ऐकपद्याभावं भवति न वैयाकरणानामाप्तसमासैकपदिनैकपदत्वमिति क्वचिदित्युक्तं । पुरगा मिश्र का मिश्रका सारिका । कोटरादिभ्यो वनस्य णित्वम् । पुरगावणमित्यादि । एव मग्रे निर्वाणमित्यादावपि । ओषधिवनस्पतिवाचिभ्यः परस्य तु वनस्य वा । दूर्वावण दूर्वावनमित्यादि । गुणादियुक्त स्थपुष्टा स्थानदैत्यादिप्रयोगाद्ग्राम् ।

नाम च इति च्छेदः । नञोऽकारादेशत्वादकारादिरित्येवमस्य सामर्थ्यस्य यादृशे स्य सादेशिकप्रथमान्तनिर्दिश्यमानस्यादेशो भवतीति सर्वस्य नाकादिवर्ज्यमिति । पूर्वदेशलोऽन्त्यस्यादावुक्तस्यैवस्यावा नाकादौ नेत्यर्थः । नाकादयश्च नाकनकुल नखनपुंसकनपुंसकनक्षत्रादयः ।

अन् । न्यूनोऽन्यादि स्वरे इत्यत्र नियमार्थं नञ्नमस्य परस्य वैकल्पिकसत्वा स्वरादि इत्यादौ नञ्भाव ।

समासे सति नञो अनादेशो भवति स्वरे परे । अश्वा-दन्योऽनश्वः । धर्माद्विरुद्धोऽधर्मः । मक्षिकाणामभावोऽमक्षिकम् इत्यादि । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते ।

॥ इति तत्पुरुषः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । १ ।

समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रे-श्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति। बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रिया-द्वयसम्बन्धे । अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसम्ब-न्धात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ।

तदन्येत्यादि । तथाश्व । तेन विरुद्धः । तस्याभाव इति विग्रहः ।
चार्थे । चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् आद्यभिप्रायेणैकवचनम् चार्थानाह समुच्चयेत्यादि
समुच्चयान्वाचययोः स्वरूपनिरूपयन्नन्वययोग्यत्वाभावमत्र समासाभावे इत्याह ।
तत्रेति । ईश्वरं भजस्व गुरुं च भजस्वेति अत्र एकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वर
गुरुभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धात्समुच्चयः यदाऽनेकस्य प्रधानस्यानुरोधेनैतरदानुचीयते तदन्वा-
चयः । तदा बटोभिक्षामटेत्यादि । अत्र भिक्षाटनं मुख्यं गवां नयनं तु प्रास-
ङ्गिकं । एकश्च बटो क्रमेणाटनक्रियया गवानयनक्रियया च सम्बन्धादन्वाचयः ।
समुच्चयान्वाचययोः समासाभावे हेतु परस्परमसम्बन्धादिति समुच्चये तावत्परस्परानभि-
सम्बन्धा एवेश्वरादयो भजनादिभिः सम्बध्यमाना समुच्चीयन्ते एवमन्वाचयेऽपि ।
अन्यान्यसम्बन्धाभावप्रधानत्वेन क्रियान्वय इतरेतरयोगे तु एवमितरेतरसावयव
प्राधान्ये सहतिप्राधान्ये समाहारः अत्रो पूर्वनिपातनियमाभावे नियममाह । द्वन्द्वे

द्वन्द्वे अल्पस्वरप्रधाने इकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।+।

अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ॥ उक्तार्थानामप्रयोगः । २ ।

स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ ।

देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्यः ।४।

स्वल्पस्वरमादि । अल्पस्वरस्य प्रधानस्याभ्यर्हितस्य इकारान्तस्य उकारान्तस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः अल्पस्वरत्वं च समस्यमानपदापेक्षया अनेकपदादेरपि नियम हरिश्च गुरुश्च हरिगुरू तथा मरुच्च गुणिनौ वीणादुन्दुभी अल्पस्वरान प्रयोग स्वरादकारान्तस्य पूर्व इकारयो बहुषु अनेकेष्वेव नियम अश्वरथेन्द्रा इन्द्राश्वरथा तथा स्वरादकारान्तस्याकारान्तस्य च मिथः समासे स्वरादन्तस्य पूर्वत्वम इन्द्राग्नी इन्द्रवायू यथा समासे उभयोरप्यकारान्तत्वात्पूर्व च पूर्वत्वम अनन्तविजयौ अश्विनीभरण्यौ एव नक्षत्रस्य पूर्वत्वम कृत्तिकामघ यथा धातु पूर्वैव पूर्वत्वम मातृपितृपितामहौ आचार्यपुरोहितौ इत्यादिविचारा न कारान्तयोरपि न पूर्वत्वमित्याग्रहम ।

ननु समासप्रकार भकार किं न प्रयुज्यत इत्यत आह । उक्तार्थानामिति । समासवशादेव समासेनोक्तार्थत्वान्न प्रयोग इत्यर्थ । देवतेत्यत्र इति देवता साध्यानामन्योन्य द्वन्द्वसमासे पूर्वपदान्तस्य दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थ । नामन्त्रस्य अग्निद्वयकल्पार्थं तान्त्रिकाद्वायू इत्यादौ न । आदेश तथा सोमस्येति पत्नीविधानादग्नावरुणौ अग्नीषोमौ विष्णवादौ कथं पत्न मित्र आह अपरादि दीर्घान्तस्येति सूत्र इव मकारस्य प्रयोगानुसारित्वा दीर्घान्तत्वाभिव्यक्तत्वाच्च अग्नीषोमौ सायकौ । पादिग्रहणात् । अग्निष्टव अग्निष्टोम । ज्योतिष्टोम । आयुष्टोम । मातृष्वसा पितृष्वसा । पर्यन्त इत्यत्र

अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च । इन्द्राबृहस्पती ।

अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यं । + ।

इतरेतरयोगे द्विवचनं ।

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः । + ।

शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशाः । तेषां समाहारे शशकुशपलाशं ।

सनपुंसकम् । २ ।

यस्यैकवद्भावः स नपुंसकं भवति ।

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्व्वस्य सगागमो वक्तव्यः । + ।

अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं । परश्च परश्च परस्परम् ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

मादयो ज्ञेयाः इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । द्वयो समासे द्वयोरप्यवयवयोः प्राधान्याद्द्विवचनम् । बहुवचनान्ते बहुवचनमूह्यम् समाहारस्य समुदायप्रधानत्वात्तस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते विकल्पमाह । एकवद्भावो वेति । केचित्तु मन्यन्ते द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति इतरेतरयोगेऽप्येकवद्भाव इत्याहुः । व्यवस्थितविभाषया प्राणितूर्य्यसेनाङ्गादीनां द्वन्द्वस्य नित्यमेकवद्भावः तृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्व्वापराधरोत्तरादीनां वा । यूकालीक्षं यूकालीक्षा इत्यादिफलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिक एव एकवत् बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम् द्विप्रकृतौ तु बदरामलके च दधिपयआदीनां न नैकवद्भावः । दधिपयसी इत्यादि अन्यश्च अन्यश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे एकवद्भावे पूर्व्वस्यान्यशब्दस्य सगागमे सस्य विसर्गे सलोकारयोगेऽपि चान्योऽन्यमिति वक्तव्यान्तरकर्म

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । १ ।

एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ ।

संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ।

समाहारेऽतदर्थेद्विगुः । ३ ।

समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति सतोऽकारान्ताद्दीप्

प्रतिहारे एव इप् पञ्चोऽन्यं त्रिपा समन्ति । पञ्चपात्र्यौदनम् । [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] नपुंसकत्वमाह ।

एकत्वे । अत्र तत्पुरुषत्वप्रसङ्गात् । [illegible] [illegible] पूर्वपदार्थप्राधान्यं [illegible] स्यात् [illegible] । [illegible] [illegible] तथा [illegible] । [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समाहार एव [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एकत्वे द्विगुद्वन्द्वाविषय [illegible] [illegible] [illegible] । संख्यापूर्वं इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] द्विगुसंज्ञो भवतीत्यर्थः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र समाहारेऽर्थे संख्यापूर्वो द्विगुः [illegible] [illegible] । एवं च [illegible] [illegible] संख्यापूर्वत्वेऽपि [illegible] [illegible] समाहारेऽपि द्विगुत्वप्रसङ्गः । समाहार [illegible] तद्धितार्थोत्तर [illegible] [illegible] कपालेषु संस्कृत पुरोडाश [illegible] इत्यादौ तद्धितार्थे द्विगु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परे ।

समाहारे । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] ईप् वा [illegible] [illegible] [illegible]

प्रत्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । आकारान्तो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते॥पञ्चाग्नयः समाहृता इति पञ्चाऽग्नि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वम् । त्रिफलेति रूढिः ।

पात्रादिनामोऽप्रतिषेधोपलक्ष्यः ।+।

॥ इति द्विगुः ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे । १ ।

अन्यपदार्थे प्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहुधनं यस्य स बहुधनः । अस्ति धनं यस्य स अस्तिधनः ।

यस्य प्रधानस्यैकदेशे विशेषणतया तत्प्रतिज्ञायते स

दशे च न पञ्चदशविभुवन चतुर्थ्युपमित्यादि पात्रादिषाकृतिगण । यथा त्रिफलानो समाहारस्त्रिफला । अजादिगणपरम्पराप्रयोगतोद्विगुत्वे अकारान्तत्वेऽपि नपुंसकत्वाभावो स्त्रीत्वञ्च बहुव्रीहि, अन्यस्य समस्यमानपदातिरिक्तपदस्यार्थ । अन्यार्थे न लिङ्गम् । अस्तिधनम्‌त्रापि अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं द्रष्टव्यं । अन्य पदार्थेन प्रधानेन समस्यमानपदार्थेन विशेषणोपलक्षणाभ्यां हि मिथ्यादविशेष्यत्वेन तद्गुणसंविज्ञान इत्यादि ।

तस्यप्रधानस्येति । तस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्य एकदेशे समस्यमानपदार्थ । विशेषणतया सहान्वयित्वेन एव समासे भाव्यते सतद्गुणसंविज्ञानस्यदि । वस्त्रेति-पाद । यस्यप्रधानस्यैकदेशे कर्णादि विशेषणतया समस्यमानपदार्थे । हलाम्बपदार्थस्य गुणीभावातिपदार्थ. काम्पिल्येन अत्र संविज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञान-इत्यत्र सर्वं यथायथमत्र ।

सह पुत्र आगतो बहुव्रीहिः । लम्बौ कर्णौ यस्य सः लम्बकर्णः ।

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।१।

कण्ठे कालो यस्यासौ कण्ठेकालः । करे धनं यस्य स करधनः ।

नेन्द्वादिभ्यः ।२।

सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न भवति ॥ इन्दुशेखरः, चक्रपाणिः । पद्मनाभः । कपिध्वजः ।

प्रजामेधयोरसुक् ।३।

सुप्रजा दुर्मेधा । अलसो सौ ।

धर्मादन् ।४। सुधर्मा ।

पूर्वनिपातनियममाह । बहुव्रीहाविति । बहुव्रीहौ [illegible] विशेषणस्य पूर्वनिपातः । [illegible] पूर्वनिपातः [illegible] । [illegible] समासनिर्देशात् पूर्वत्वम् [illegible] पूर्वत्वम् [illegible] । नेन्द्वादिभ्य इति । [illegible] सप्तम्यन्तस्य न पूर्वत्वम् इन्दुशेखर इत्यादि । चक्रपाणिः । पद्मनाभः । कपिध्वजः । [illegible] प्रजामेधयोरिति । [illegible] । सुष्ठु प्रजा यस्य सुप्रजा इति [illegible] दीर्घः । [illegible] । धर्मादिति । [illegible]

अन्यार्थे । ५ ।

स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पुम्वद्वा । समासे सति समानाधिकरणे पूर्व्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुम्वद्भावो वाभवति । पुम्वद्भावद्दापोनिवृत्तिः । रूपवती भार्य्या यस्य स रूपवद्भार्य्यः । वा ग्रहणात् कल्याणी प्रिय इत्यादौ न भवति ।

गो । ६ ।

गोशब्दस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्चगावो यस्य स पञ्चगु ।

सङ्ख्यासुव्याघ्रादिपूर्व्वस्य पादशब्दस्यान्त्यलोपो वक्तव्य ॥ × ॥

सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्य स व्याघ्रपात । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः द्विपादं द्विपादौ ।

इत्यर्थे । तत्रैकम पदस्य च धर्म पदस्य स्वधर्मोस्यास्य परमधर्म इत्यवगम्य इति विवरणं प्रदर्शनम् क्रियाकाद ।

अन्यार्थे स्त्रिलिङ्गाध्यसिद्धस्त्रियसोविभक्तिविपरिणामेन स्त्रियाइति षष्ठ्यासम् भ्यते । ह्रस्वीत्यतत्रकस्य इत्यधिकृत्य व्याचष्टे स्त्रीलिङ्गस्येत्यादि ।

पुंवत् । समासदशायेनाध्याभिति समासे इति इत्यस्य कर्मधारयपुम्भावे इत्यतपुम्भाव इति सुत्र कृतसमानाधिकरणस्येत्यभिप्र्याह ।

समानेऽनन्तादि । स्त्रीशब्दस्त्रीमत्मस्पदस्येत्यर्थ । पुंसत्तुस्तु वदिति । सु बहार्तिदेशासिद्धतासभावादैनध्याधिकारेष्वविहितस्य पोनिवृत्तिरित्यर्थ ।

रामरूपादिति । निपातत्वादनेकार्थत्वादित्यर्थ । पतयस्य पुम्भावे

प्रसादौ स्वरे परे पदादेशश्च वक्तव्यः ॥+॥

द्विपदः द्विपदा द्विपाद्भ्यां द्विपाद्भिः इत्यादि।

टाड्का । ७ ।

समासे सति ट अड् क इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति।

टकारस्तत्पुरुषे च अकारो द्वन्द्व एव च।

ककारश्च बहुव्रीहौ ककारोऽनियमोमतः॥

नोवा । ८ ।

नान्तस्य पदस्य टेर्लोपो वा भवति यकारे स्वरे परे। वा ग्रहणात् क्वचिन्न भवत्युपधालोपश्च। अह्नोमध्यं मध्याह्नः।

पटु] पत्न मत्वाद स्वाभाव्यं। सामीप्यम् र्थे। तथा पटुमानिव सतृशतलमरा] पञ्चन् पत्नायावदतिष्णायते। पुनर्भावात्पविक्रत्य पवाद्य इति नियातित्त्व समास निर्गत पण्डितमान मन्यते पण्डितमानिनी। ततयोर्गुणवापकत्वे व पंवाय पटोभाव पटुता पटुत्व नेह कटीत्वम् अत जातिशाब्दिन्वम् अभावे द्विप पस्वश. पटुतरा पटुतमा पव धरन्नातीयकल्पदेश्यदेशीयरूपपाशाडी पटु स्वी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा दर्शनीय देश्या दर्शनीय देशीया दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा तथा कुकुरा दीनामस्यादिषु अत्र कुक्कुटाण्डम् मृगपदम् कल्मीरस् काकशावकस्यादिषु पवीनामसा रेणोद्धा मस्त्रासुत्वामादि पूर्ववत् लि व्याख्याद्य उपमानवाचिनणतमूर यस्तत्स्यार्थे।

समासादिति चकारान्नुकसमुच्चयार्थोदीकार ईपि आपि सविकऽपि द्विपदी कुल द्विपदा ऋक्। अत्र दित्वादीपि इत्यान्तत्वादापिच पुवद्भाव। विपदीऽपत्य वैपद वैयाघ्रपद्य। टाड्का इत्यत्र ककारे तथा एतस्यथा समासान्ता व्ययीभावादिष्वीयघायीवध्धमोत्यर्थं। चकारादिनानुकर्षणात् सर्वेत्यादावप्रसङ्ग।

नोवा। नेयुस्वरेऽ्यतोत्परे यसलोपत्वाव लोप क्ङितिटेरित्यतष्टेरित्य नुवृत्तेरेव विधिसन्नर्थमेति नान्तस्य टेर्लोपस्यात् नान्तस्येत्यादि। अह्नो

कवीनां राजा कविराजः टकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । कविराजो राज्ञां पूः राजपुरं वाक् च मनश्च वाङ्मनसं दक्षिणस्यां दिशि पन्थाः दक्षिणापथः अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रं द्वौ च त्रयश्च परिमाणं येषां ते द्वित्राः । पञ्च च षट् च परिमाणं येषां ते पञ्चषाः बहवो राजानो यस्यां नगर्य्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते

आवतः । ९ ।

क्रियामभिव्याप्य बहवः कर्त्तारो यस्य स बहुकर्तृकः ।

कर्म्मधारयस्तुल्यार्थे । १० ।

पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्म्मधारयः समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् रक्ता चासौ लता च रक्तलता । पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुंस्कोकिलः ।

पुंसः खपे । ११ ।

संयोगान्तलोपो वक्तव्यः +

मध्यमिति विग्रहेऽनुपदमेव समासस्य परत्वमिति परत्वेन च दीर्घे मध्याह्न इति स्थिते षष्ठ्यन्तयोगाभावात् टिलोपनिवृत्तौ उपधाकारलोपे मध्याह्न इति । पुंवल्लोकात् ।

कर्मधारय तुल्यार्थे । तुल्यार्थत्वं नामसमानाधिकरणत्वं तच्चद्वयस्य पदयोरिति पदद्वयेऽनुक्तं । तेन नीलोत्पलादौ बहुपदेष्वदोषः ।

एकार्थनिष्ठे सतीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे पर्यवसानधर्मिद्वारा एकविशेष्ये निष्ठत्वमित्यर्थः । अतश्च कृष्णाद्यन्यादावतिप्रसङ्गः । नीलपदं नीलघटादिभ्यो व्यावृत्य उत्पलपदमनीलरक्तादिभ्यो व्यावृत्ता एकविशेष्यसंसर्गेण बोधयतीत इति एकार्थनिष्ठत्वम् नीलपदस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः । एकत्वविशिष्टसमानाधिकरणे लता-

नाम्नश्च शसा समासः । १२ ।

प्रादेरुपपदस्य नाम्नश्च शब्देन समासस्तत्पुरुषो भवति प्रकृष्टोवादोऽप्रवादः कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ।

सहादेः साद्रिः । १३ ।

समासे सति सहादीनां साद्रिर्भवति । पूर्वेण सह वर्तत इति सपूर्वः ।

सहसमतिरसां सध्रि समितिरञ्चः । सह अञ्चतीति सध्र्यङ् सम अञ्चतीति सम्यङ् तिर अञ्चतीति तिर्यङ् ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]

नाम्न इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तत्पुरुष [illegible]
[illegible]
[illegible]

सहादेः । [illegible] समासस्य [illegible]
[illegible]
[illegible] समासे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कोः ककादिः । १४ ।

कुशब्दस्य कुत्सिते ईषदर्थयोस्तत्पुरुषे कत् काव का आदेशा भवन्ति । कुत्सितं अन्नं कदन्नं ईषदर्थे ईषदुष्णं कवोष्णं ।

कोर्म्मद्रादेशय । १५ ।

मन्दोष्णं ।

रथवदयोश्च । १६ ।

कद्रथः । कद्वदः ।

पुरुषे वा । १७ ।

कुपुरुषः कापुरुषः

पथ्यक्षयोः । १८ ।

मद्रक् मद्रुः मद्रक् इत्यादय प्रयोगतीर्थेया । पूर्वं चयाः आगत इति विग्रहे समासे अव्ययत्वात्सहपूर्वनिपाते सादेशेच सध्रच इति विग्रह । सहचश्च तीत्यच सहस्यधभादेश सम अञ्चतीत्यच सम समिरादेश तिर अञ्चतीत्यच तिरस- स्तिर्य्यादेश एव देवानञ्चति विष्वगञ्चति अमुमञ्चतीत्यादिविग्रहे देवद्रिविष्वद्रि अदद्र्यादेशा देवद्रुङ् । विष्वद्रुङ् । अदमुङ् तत्पुरुषेसमासे कुशब्दस्य कुत्सार्थे ईषदर्थे च वाच्ये कत् का कवइत्यादेशाः स्युः अन्नविरणवदेयुक्तो: कथित्यंकारा- द्युपुरुषेमपि ईषदर्थे च वाच्येऽस्त्रु अधातुके काकणकत् ।

कुत्सितमन्नं कदन्नं कदश्व कद्रथ कवद कामिकापुरुष कापथ कुपथ ईषज्जल काजलकापि : कदाग्नि कोष्ण कदुष्णम् कवोष्णमीषदर्थे च तत्पुरुषादन्यत्र कुत्सितो राजा यो ऽस्त्रीत्यादौ षट्च दश्व यथ षट् दश्व षट् मकारेदिति विग्रहेचाद् त्व महादितरप् घर यो इत्यादेर्निमित्तभावत्वावस्थानित्वचारात् स्मार्न्तिके पुरुषेत्यसो तत्पुरुषे अधात्वर्थे वा एकधा कश्चिदपदार्थे पदान्तत्वाद्यनन्तं कुत्साभावे । तदुक्तम् । पर

कोः कादेशः स्यात् । रथवदः कापथः कुपथः कापथ

ईषदर्थे च । १८ ।

ईषज्जलं काजलं । षड्भिरधिका दश षोडश । षट् दशा यस्य षोडन् षष् दन्त इति स्थिते । दन्तस्य दतृ । षट् दन्ता यस्य सः । षोडनम् । षोडन् । षट् प्रकाराः षोढा । सङ्ख्यायाः प्रकारे धा ।

अन्य उः षषदन्तं इह दशोधासखान्तपदादेः उत्वं च भवतीति वक्तव्यम् ॥ × ॥

बृहच्छब्दस्य सुडागमे तलोपश्च । २० ।

बृहतां पतिः बृहस्पतिः ।

महच्छब्दस्य टेराकारः समानाधिकरणे । २१ ।

महादेवः महेश्वरः द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । द्यौ शब्दस्य द्यावादेशः ।

षडन्तदशधासूत्रपदादेः उत्वं वा वक्तव्यमिति । [illegible] तथा [illegible] एवं [illegible] महोपाध्यायो [illegible] समासाधिकरणे [illegible] षोडश [illegible] । महाकर महा [illegible] । महाभाषितादौ [illegible] । द्यौश्च भूमिश्च [illegible] शब्दस्य द्यावादेशः [illegible] भावप्रभवो [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] विधान [illegible] ।

जायायाः जम्भावो दम्भावो निपात्यते दम्पती जम्पती क्वचिज्जायापती। आकृतिगणोऽयं।

अलुक् क्वचित्। २२।

क्वचित्समासे सदन्ते सहितेऽपि विभक्तेरलुग्भवति।

अप्सुमुक्: अप्सु योनिरस्येत्यप्सुयोनिः उरसि लोमा यस्यासौ उरसिलोमा हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् कण्ठेकालो यस्यासौ कण्ठेकालः वाचोयुक्ति दिवोदण्ड पश्यतोहरः वनेचरः खेचर।

समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः।+।

शाकः प्रियः यस्य सः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः।

पादेश द्वन्द्वे॥ २३॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति॥ यकारपदयात्

अलुक। समासप्रत्ययोरिति प्राप्तापवादत्वात् सदन्ते च तत्पुरुषाभावान्तर्गतसिद्धिप्रभृतीनामपि कृतसमास इति समासे एव प्राप्तलुकोऽलुग्विधानात् सदन्ते द्वन्द्वस्य पाठ।

तद्धिते। अनुया अयम् आनुपूर्व्य शाकपार्थिवादीनामिति पार्थिवादौ समानाधिकरणे पूर्वपदस्य यदुत्तरपदं तस्य लोप इत्यर्थः शाक प्रियोऽस्य स शाकप्रिय इत्यत्र पूर्वपदसीतिदेवपूजक इत्यत्रोत्तरपदयो प्रियपूजकपदयोर्लोप मध्यमपदलोप इति पाठे समुदायापेक्षया मध्यवर्त्तमानत्वं आकृतिगणोऽयम्।

पादेरेति द्वन्द्वसमासे पादेरादिभूतस्य पदस्य लोपो वाच्य बहुष्वेषु प्रयोगान्तर इति प्रयोगयत्वाद्यवस्था।

विशेषेण । माता च पिता च पितरौ नियमार्थो नृपः-मातार्थाभिधायी । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ ॥

ऋतां द्वन्द्वे ॥ २४ ॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य ऋकारान्तस्य आकारो भवति माता च पिता च मातापितरौ ।

द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा ॥ २५ ॥

द्वन्द्वे समासे सर्वादित्वं वा भवति । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः ।

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ ४ ॥

कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः ।

ऋतामिति । विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृकारान्तानामपूर्वेण पदे पूर्वपदस्य [illegible] इत्यर्थः [illegible] होता च पिता चेति विग्रहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] न भवति वा इति [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ।

इति सारस्वतप्रसादे समासप्रकरणम् ।

उपमानाच्च ॥ २५ ॥

उपमानात्परस्य गमनशब्दस्याकारो भवति ॥ हंसस्य गमनमिव गमनः यस्याः सा हंसगमना ।

दिक् सङ्ख्ये संज्ञायां ॥ २६ ॥

दिग्वाचकसङ्ख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषये परपदतुल्यार्थे समर्थेन सः समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ स्वपदविग्रहो नित्यसमासः अन्यस्वस्वपदविग्रहोपि ॥ दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः ॥

इति समासप्रक्रिया ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥

अपत्येऽण् ॥ १ ॥

नाम्नोऽपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥ उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगोः अण् इति स्थिते समासप्रत्यययोरिति षष्ठी लोपः । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

समासप्रकरणेनाभिहितश्च [illegible] एवमनुक्तानां [illegible] [illegible] इति [illegible] भिप्रायेणैकवचनम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अपत्येऽण् । नाम्न इति नामप्रकरणत्वात् [illegible]

आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः ॥ २ ॥

स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति तद्धिते परत उकारस्य औकारो वृद्धिः ।

औतोऽव्स्वरे ॥ ३ ॥

उकारस्योकारस्य च अव् भवति यकारे स्वरे । औपगव गार्ग्य गालव ।

शिवादिभ्यश्चेति वक्तव्य ।—। शैव वैदेह ।

ऋउरणि ॥ ४ ॥

ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ।

वाक्य चौपगवस्य सतद्धितावधीधकदनिमेव मपचार्थस्याचीत्रचादुमाद्योनामियभि मैस्यापदाप्रयोग ।

आदिस्वरस्य । आदौभव आदिस्वर आदिस्वरस्वरापकयेम्भि मे लोक स्वराणां मध्यस्थादि ततयचासिदद्वाद्दौ इति तद्विषयवर्णभिप्रायम् ततपरत कान स्यादस्यनापदस्याद्वाशाद गमदैकाविमिति आदिस्वरस्य वृद्धि एतदपि सम्बरदभि प्रायम् अपच घच्चौजृणादिनौयस्य सम्बिन् तथिम तद्धितेपरत इति सहित प्रकरणत्वात् उकारौकारयो स्थानादिनामरतमवाद्दौकारौ वृद्धिरित्यर्थ ।

औ । अव यसरस्वयधौयशौइति साङ्गतिक यदाविस्वनानम् ययस्वरचेति समाहार. एतनद्वितप्रकरणत्वात्तद्धितएवैति औपगमित्यादावनतिप्रसङ्ग औकार स्यसरचविसितिमवे पियकारेविधान वै वचन यद्यपि अचिस्वरवयकार इति स्वरत्वातिदेशाद्यकारपि भव सम्भवति तथापि मूलस्य वकव्यानुपभोविलादौकारौति पुंलिङ्गनामसम्बन्धो स्याद्य त्यमौदैवद् प मेयम् वशिष्टस्यापत्यमौतमस्यापत्यमिति विग्रहे वरिष्ठवाचकनादिश्वभावे अपत्यम्णौपकलिर्षीपं ॥

ऋउर । पर्माद्यात्पामपत्यमितिविग्रहे अविसम्माद्यूर्वकतद्धितायविषय त्यावदिगुमप्ताहे विभक्तिलोपेऽनन्तवमादिम सोऽडति उत्तिस्वसद्यस्वर्गत- म्यादाविनसमावस्थवया अवेमताशसौवया स्वपुनमे अविस्वराअमेपरेअस-

अथोर्गोमातरि ॥ ५ ॥

षाण्मातुरः, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥

अतंद्रुजनृपेः । ६ ।

अकारान्तात् नाम्नोऽनृपियस्मादपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । यस्य लोपः । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः । श्रीधरस्यापत्यं । श्रैधरिः दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । पुरन्दरस्यापत्य पौरन्दरिः ।

बाह्वादिभ्यश्च । ७ ।

औपगविः काष्णिः औडुलोमिः आग्निशर्मिः ।

ष्यायनणेयणीयाः गर्गनडादिस्त्रीपितृष्वस्रादेश ।८।

भवतीतिशब्दस्य अकारान्तत्वाभावात् अतिअणोऽकार किंचित्वाभिमुखेऽपि प्रत्यय अवयवार्थेन तदाश्रितोऽपि इति अकार इत्याह अन्यो गुणमेदैरा इति अत्र हित्वं अपरत्वेन पूर्वस्यैव इति वलीय सेवया इति च वेदकार्थे सं योगान्त लोपे च निमित्ताभावस्यामानित्यत्वात् अपि अकारेति तस्य च इत्याह ।

अत इञ् इति । अत इञ् इति योग विभागात् वैदिगोविरोहालकिविला दाशविवाधकेभ्योऽपीञ बाकाकन्नीविद्यती मज्जुक द्रुमा बाहुरूपिभ्यैवभ्याः विधादि भ्योऽविवाविभ्योऽकारान्तेभ्योऽपीञ शिवस्यापत्यं शैव बाफन्क राघव हवि अत्र वासुदेव आनिरुद्ध कृष्णोपि मानुष वासुदेव वाअन्टाटैवमीकाभावद्वादि भ्योऽनकारान्तेभ्योऽपीञ् बाहवि औपगवि औडुलोमि आग्निशर्मि नान्तभ्यो शौनिकिटिलीप एवं मुभाद्यन्तामत्वकमिवाद अण्डालविभागामिभि मकसादैम सौधातकि वैयासकि वाङ्कतकिरितोदिवयोपादृश्च

ष्यायनण् । यत्र ष्यायनण् एयण्च ईयश्च यत्र ते तथा गर्गेत्र नडश्च इत्यित स्त्रीच पितृष्वसा च ता आदौ यस्य स तथा ।

गर्गादेर्नडादेश्चापत्ये कौशिकात् विदादेश्च ष्य आयन् ण् एयण् यौय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । वत्सस्यापत्यं वात्स्यः नडस्यापत्यं नाडायनः चरस्यापत्यं चारायणः अत्रेरपत्यं आत्रेयः गाङ्गेयः मद्राया अपत्यं माद्रेयः कपेरपत्यं कापेयः पैठ्य स्रौय ।

अलुक् क्वचित् । ४ ।

अमुष्य अपत्य आमुष्यायणः ।

मातृपितृभ्यां भ्रातृ सख्य पत्न्य व्यम् । ५ ।

मातृष्वसीय पितृमातृभ्यां व्याद्दुलौ । ५ ।

पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः ।

पितुर्डामहन् । ११ ।

पितुः पिता पितामहः पितुर्माता पितामही ।

अगधत्त्वे क्वचित् । १२ ।

अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचित् लुक् विषये लुग्भवति । गर्गाः वशिष्ठाः अत्रयः विदेहाः ।

[illegible] इत्यभिप्रायः । गर्गादेरित्यादि । [illegible] नडादेरेव आयनः [illegible] कौशिकात् एयण् विदादेरेव यौय [illegible] इति [illegible] ।

कौशिकादिति । [illegible] इत्यादि [illegible] क्वचिदिति [illegible] गौतम [illegible] बहुत्वविषये लुग्भवतीत्यर्थः ।

दैवतेदमर्थे ।१३।

देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्ययाः भवन्ति । इन्द्रो देवत
अस्येति ऐन्द्रं हविः सोमो देवता अस्येति सौम्यं देवदत्तस्
इदं दैवदत्तं वस्त्रं ।

क्वचिद्वृद्धिः ।१४।

पूर्वपदोत्तरपदयोः क्वचित् वृद्धि भवति । अग्निमरुतौ
देवतेऽस्येति आग्निमारुतं कर्म सुहृदो भावः सौहार्दं ।

* अत्र भावे अण् वक्तव्यः । X ।

णितौ वा ।१५।

उक्ताः प्रत्यया विषयान्तरे णितौ वा भवन्ति । अजो

दैवेति । देवता च इदम् च दैवते तयोः दैवते इत्यर्थे दैवतेदमर्थे [illegible]
उक्ता अणादयो यथा सौम्यः भवन्तीत्यर्थः ।

क्वचित । आदिशब्दोऽत्र पदार्थतया आदित्वविशेषाद्यौ पूर्वपद
उत्तरपदादेश वृद्धिर्भवतीत्यर्थः अग्निमरुतौ दैवते अस्य तत् आग्निमारुतम् कर्म
विशेषपद सुहृदस्य भाव इति विग्रहे भावार्थे प्रत्यय [illegible] अभिधानादेव भावे अ
वक्तव्य इति [illegible] विकाराम
[illegible] सिद्धेऽपि तेनैव [illegible] सौभाग्यमित्यत्र भावे त
[illegible] यदि तु भावे अण् वक्तव्य इति पाठस्तदा भावे [illegible]
सिद्धे तेनैव वक्तव्यो व्याख्येय ।

णित । प्राक् उक्ता अणादय प्रत्यया विषयान्तरे [illegible]
[illegible] विषये इदमर्थादौ णितौ णित्कार्यवन्तौ वा भवन्तीत्यर्थः अयं च णिता
[illegible] इदमर्थे
[illegible]

यस्य स अजगु शब्दे धनु आजगव आजगवं वा। कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धि तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्धा। [illegible] [illegible] ग्राम [illegible] वैष्णव गोविन्दं गयाम् कुलस्य इदं कुल्यं ॥

त्वमदेकत्वे। १६।

तव इदं त्वदीयं मम इदं मदीयं।

चतुरश्चलोपः। १७।

चतुरशब्दस्य चकारस्य लोपो भवति [illegible] परतः तुर्यं तुरीयं।

अन्यस्यदुक्। १८।

अन्यशब्दस्य दुगागमो भवति चीयप्रत्यये परे॥

[illegible] समरथि [illegible] विनाकोऽजमन्यनुरित्यनेनेति विकल्प विषयान्तर [illegible] [illegible]।

कौमुदगन्ध्येति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषयान्तरत्वाभावात [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] विषयान्तरत्वाभावात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]।

चतुरश्च लोप इति। चतुरशब्दस्य [illegible] [illegible] [illegible] परत [illegible] [illegible] [illegible] चतुर्णां [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] तयोश्च [illegible]।

अन्यस्य दुगिति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अन्यस्य इदं अन्यदीयं । अर्द्धजरत्या इदं अर्द्धजरतीयं ।

कारकात् क्रियायुक्ते ॥ १८ ॥

कारकादण्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्त्तरि कर्म्मणि चाभिधेये । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमं । मथुराया आगतो माथुरः । ग्रामे भवः ग्राम्यः । धुरं वहतीति धर्य्यः धौरेयः ।

केनियेका ॥ २० ॥

क इन इय इक इत्येते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थे । चित्त चैया वैकल्पिकं । कर्णाटे भव कार्णाटकः कार्णाटको वा । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामिणः ग्राम्यः । सध्रीचि भवं सध्रीचीनं । समीचि भवं समीचीनं । तिरश्चि भवं तिरश्चीनं ।

कारकात् । क्रिया धात्वर्थस्तदाश्रयं तत्र क्रियतकर्त्ता कर्म्म यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाश्रयो देवदत्तः देवदत्तः ओदनं पचतीत्यादौ च विक्लित्तिरूपायाः पचनक्रियायाः आश्रयः कर्म्मभूतोदनस्तस्मिन् तत्कर्त्तरि कर्म्मणि चाभिधेयेऽत्रत्युक्तः यतः क्रियायुक्ते कर्त्तृकर्म्मणी गतक्रियाकारकादणादयो भवन्ति तद्धितान्तस्य चैते एव वाच्ये भवतामित्यर्थः । कौङ्कुममित्यत्र रञ्जनक्रियायाः करणं कारकात् कुङ्कुमादञ्जनक्रियायायुक्ते वस्त्रेऽभिधेयेऽण् ।

धुर्य्यमिति । वहनकारकाद्वहनक्रियायुक्ते कर्त्तर्य्य नड्वाहि वाच्ये धुर एयण् च विभावर्त्ति व्यवस्थितेरिति चत्वभावादादिवृद्ध्यभाव एयणश्चित्त्वादवृद्धि चित्तीवेत्यनन्तरसूत्रतो भातुरते न्यं वस्त्रयार्थविशेषण न भिन्न प्रत्यय ग्रामिनत्यादौ ।

केन । क य इनय इयन इकाय ते तथा चित्त चैया वैकल्पिकमिति चित्तीद व्यवस्थायानुवृत्ते रितिभाव ।

सध्रूङ् च सध्रीचीनं सम्यञ्चैव समीचीनं स्वार्थे ईनप्रत्ययो तद्धित प्रत्यय

र्यस्य सः अजगु तस्येदं धनुः आजगवं अजगवं वा। कुमु-
दस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः तस्यापत्यं स्त्री
कौमुदगन्ध्या। स्वाध्यायस्य स्वाध्यायी पाठः विष्णोरिदं
वैष्णवं गोरिदं गव्यम् कुलस्य इदं कुल्यं ॥

त्वमादेरेकत्वे। १६।

तव इदं त्वदीयं मम इदं मदीयं।

चतुरश्चलोपः। १७।

चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति यछयोः परतः
तुर्यः तुरीयः।

अन्यस्य दुक्। १८।

अन्यशब्दस्य दुगागमो भवति ईयप्रत्यये परे ॥

नित्यम् [illegible] इति तु [illegible] विकल्पः [illegible]
[illegible] ।

कौमुदगन्ध्येति। [illegible] बहुव्रीहौ [illegible] बहुव्रीहौ
[illegible] कुमुदगन्धिशब्दादपत्यार्थे [illegible]
[illegible] विकल्पाभावः [illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible] च न।

चतुरश्च लोप इति। चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो [illegible] यछयोः परतः [illegible]
[illegible] चतुर्णां पूरण इति [illegible]
[illegible]।

अन्यस्य दुगिति। [illegible]
[illegible]।

अन्यस्य इदं अन्यदीयं । अर्द्धजरत्या इदं अर्द्धजरतीयं ।

कारकात् क्रियायुक्ते ॥ १९ ॥

कारकादण्वेते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमं । मथुरायाः आगतो माथुरः । ग्रामे भवः ग्राम्यः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ।

खीनेयिकाः ॥ २० ॥

ख ईन ढय ढक इत्येते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु । चित्रं चैषां वैकल्पिकं । कर्णाटे भवः कार्णाटकः कार्णाटको वा । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामिणः ग्राम्य. । सध्रीचि भवः सध्रीचीनः । समीचि भवः समीचीनः । तिरश्चि भवः तिरश्चीनः ।

कारकात् । क्रियां आत्मर्थनायुक्तमादाय तस्य कर्तृत्वकर्त्ता तु चित्रकर्म्म यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाश्रयो देवदत्त देवदत्त ओदनं पचतीत्यादौ च चित्र तिरूपाया, पचनक्रियाया आश्रय कर्म्म भूतोदनस्त्वभिप्रेत्य कर्त्तरि कर्म्मणि चाभिधेयेत्युक्तम् यत्क्रियायुते कर्त्तृकर्म्मणो तत्क्रियाकारकादण्वादयो भवन्ति तद्धितान्तस्य चैते एव वाच्ये अवेक्षाभिप्रायः । कौङ्कुममित्यत्र रञ्जनक्रियाया करण कारकात् कुङ्कुमाद्रञ्जनक्रियायायुक्ते वस्त्रेऽभिधेयेऽण् ।

धुर्यमिति । कर्म्मकारकाद्वहनक्रियायुक्ते कर्त्तर्य्यनडुहि वाच्ये य एयञ् चिर्भौवेति त्वर्हस्तीति चित्रमावादादिहडाभाव यययचविल्वादश्चि चिर्भौवेत्यनन्तरमुक्तो-त्वानुवृत्तेर्य्यैवस्थयाऽर्थविशेषएव न भिन्न भरेव वाभिवेत्यादौ ।

खेन । ख ईन ढय ढक इत्येते तथा चित्र चैषां वैकल्पिकमिति द्वितीये व्यवस्थानुवृत्त्येतिभावः ।

सध्र्यञ्च सध्रीचीन सम्यञ्च समीचीन साध्यैँ देवदत्ती तद्धिते परे चर्ड-

दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः पौरस्त्यः ।

स्वार्थेपि ॥ २४ ॥

उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवन्ति । देवदत्तएव दैवदत्तक । चत्वारएव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं । चोरएव चौरः ।

भागरूपनामेभ्यो धेयः स्वार्थेपि ॥ २५ ।

अ णौ न योर्युष्मदस्मदोस्तवकादयः आदेशाः भवन्ति । तव इद तावकं । मम इद मामकं । तावकीनः । मामकीनः । यौष्माक । आस्माक । यौष्माकीनः । आस्माकीनः ।

वतुल्ये ॥ २६ ॥

तुल्येसादृश्येऽर्थे वत् प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवत् मुखं । घटेन तुल्यं घटवत् उदरं । पटवत् कम्बलं ।

भावेत्वलयण. ॥ २७ ॥

दाक्षिणात्य पाश्चात्य पौरस्त्य इत्याद्युदाहृतम् स्वार्थेपीति प्रकृत्यर्थोऽनुक्तः प्रत्ययार्थ
तथा दर्शित चत्वार एव वर्णा इति विग्रहे कर्मधारये चतुर्वर्णशब्दात्स्वार्थे ष्य
ञ्प्रत्ययोऽपीरिति । अण च ईनञ् अणीनौ तयो परत युष्मदस्मदोस्तवकादि
एकत्वे तवकममकौ द्विवचनबहुवचनयोर्युष्माकास्माकौ न बहुत्वादिविवक्षयं । अनेकवचनेन
युष्मादि युष्म मिश्रेति सर्वादेश ।

वत् । तृतीयान्तात् क्रियातुल्य इति व्याख्येयम् तेन पुत्रेण तुल्य स्थूल गोमान्वा
इत्यादौ पुत्रशब्दात्तुल्ये न कश्चित् तुल्यइति सामान्योक्तं विवक्षितार्थप्रयोगदर्शनात्
पुत्रेण तुल्य स्थूल इत्यादावधि वर्तीत्यादिक्रियाध्याहारादिविवद गम इत्यादाविव
वदत्ययमिष्टदोषात्तृतीयान्तात् क्रियातुल्य इत्यादि विवक्षानेति चन्द्र इव घट इव
पटस्येवेति प्रथमान्तमौपम्य तादपि वदिष्यात ।

भावे । तस्य त्वम् यम् च ते तथा भवत्यस्मात्शब्दप्रवृत्तिरिति भावशब्दसामर्थ्य

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः तस्मिन् भावे त्व तल् ष्यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । त्वप्रत्ययो नपुंसकलिङ्गो भवति, ब्राह्मणत्वं ब्राह्मण्यं । सुमनसो भावः सौमनस्यं । सुभगस्य भावः सौभाग्यं । विदुषो भावः वैदुष्यं ।

समाहारे ता च गुणः ॥ २८ ॥

तथा समाहारः ... जनानां समूहो जनता ...

कर्मण्यपि यण्वक्तव्यः ॥

ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं राज्ञः कर्म राजन्यं ।

[illegible]

समाहारं वर्णयति । [illegible]

लोहितादेरिमन् ॥ २८ ॥

लोहितादेर्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स च डित् डित्वाट्टिलोपः लोहितिमा अणोर्भावो अणिमा लघोर्भावो लघिमा महतो भावो महिमा ।

ऋत र इमनि ॥ ३० ॥

ऋकारस्य रेफो भवति इमनि परे । प्रथिमा म्रदिमा । बहोर्भाव इति विगृह्य ।

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ ३१ ॥

बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति बहोः स्थाने भूरादेशः । बहोर्भावो भूमा ।

अस्त्यर्थे मतुः ॥ ३२ ॥

पत्नीवार्थे अर्थ भव भवित भवेय भवत सथा हितार्थे शरीरावयवात् इर्मिणी हितम् कलाम् कथं भाष्यमित्यादि गतेन ज्ञात शब्द इत्यादिमथागमानु-सारेणोह्यम् । विशेषेण विज्ञेयमध्या ।

लोहितादेः । भाव इत्यस्य अनुवृत्तिरपि तत्र लोहितता लौहित्यं लोहि-तिमेत्यादयपि भवन्ति तत्सम्बन्धेन महोभावाद्विलत्वाद्देर्मोविरहेव भट बहिमा इन्द्रिमा बहोरिति इमनादीनामित्यादि बहोर्भवे भूमीत्येकपदम पुनर्बहोरिति भूआदि निवृत्त्यर्थम् अन्यथा इमनादीनां प्रकृतत्वात् धातोरेव स्यात् यद्यपि तेषामपि कार्यनिवृत्त्यर्थं तथापि तथापि दूरस्थ पदस्थत्वेन समीपस्थस्य पृथग्युक्ति-युक्तैव अतएवादि पक्षेऽत भविष्यत्पदं परलोपप्रसङ्गो मध्यवर्त्यभिप्रायेणैकार्थ इति तत्र श्रीपतिनाऽपि इकारस्यापि लोप ।

अस्त्यर्थे । अस्तेर्योऽर्थः विद्यमानार्थस्तस्मिन् अस्ति प्रथमान्तपदात् तत्र प्रथमान्ताप्राप्तेः सुप्त्यादिकारकेष्वर्थे अस्यास्मिन्नर्थेऽपि विशेषस्तु धातुवर्ग इव-

नाम्नो मतुप्रत्ययो भवति अस्याधिपत्यमित्यर्थे तस्मिन्नर्थे उकारो नुम् विधानार्थः । कितो नुम् । गोमान् द्यौमा गोमती द्योमती आयुष्मान् ।

य इकौ मत्वर्थे ॥ ३३ ॥

मत्वर्थे य इकौ प्रत्ययौ भवतः । चैलयन्तो पताका च अस्मिन् वा चैलयन्तः प्रासादः । माया विद्यते अस्यास्मि मायिकः ।

मान्तोपधाद्वन्त्विमौ ॥ ३४ ॥

मकारान्तान्मकारोपधादकारोपधाच्च वन्तिनौ प्रत्य

चैव गो गौरस्यास्ति मतिरिति उकारानुबन्धित्वात् हि तत्रीत् भूमिनि प्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः । इत्येव मा वान् भाम उदरिणी कन्या रूपवान् गौरिणीतथा विद्यावान् दण्डी । यन् गीद्दाचरणयोमिम् ।

यस्काविति । यच इकच यस्की सम्बन्धावीऽस्मिन्नर्थे पदं प्रमायास्ति मा यार्थ यावं प्रतिरस्यास्ति वार्तव्यादौ विठौवैति व्यवस्था विस्तम् यच दादम् स्वयाग्यां च गौमानुसारिवाप्येभीपि यथा वस्त्रवद्वस्त्रेभ्यदम् वस्त्रमस्यास्तीति वत्ति वल्लिच वयिन तथा बलवातामाभूल बलमस्यास्तीति वमूह वातूय तथा ना तीसाराभ्यां किम्रोगे वातोरोगोऽस्यास्तीति वातकी चतीसारकी तथा वअव्याम दय कर्म वाचास्तीति कथ मव कथ कतु मतु कानि शमि कम्बु मम्बु क मश तथानुन्दिबलिवटिमोभ तुन्दिभौवियस्तेऽस्मिम् तुन्दिभ वलिभ वटि सखादिम्योऽश्च पूर्वस्य दीर्घं रूपीवल रजसव इत्यावलविभावली सभाय मग्यय दन्तवान् शिखावान् तथा अभ्यादेर मधर ऊप यात्रस्शिखादासिजा मधिर पुष्कर समुष्कमध्य स्वर सुचर कर्मीस्थितिहु चौस्याविकुक्षर कत कच्छ चौसानीतिकच्छुर समन्नमलम् पर्वगौष कर्जीपद भर्णाविसन्नार्या

भवतः अस्त्यर्थे । किवान् लक्ष्मीवान् भगवान् धनी दण्डी छत्री तृणवती भूमिः ग्रामी कामी ।

तडिदादिभ्यश्च ॥ ३५ ॥

तडित्वान् विद्युत्वान् मरुत्वान् एतत् ।

किं यत्तद्भ्यः परिमाणे वतु ॥ ३६ ॥

यत्तदोरा ॥ ३७ ॥

यशब्दोऽन्त्यस्य भवति वतौ परे ।

किमः कियश्च ॥ ३८ ॥

अर्थेन केशादिभ्योऽपि मत्वर्थे प्रत्ययाः केशाः सन्त्यस्य केशवः तथा काण्डाण्डयोरीरन् काण्डीरः आण्डीरः [illegible] [illegible] मेधिरः रथिरः तथा लोमादिभ्यः शः लोमशः रोमशः पामादेर्नः पामनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

मान्तोपधात् । मश्च अश्च मौ [illegible] यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः वतु प्रत्ययः सामान्येन भवति [illegible] विविक्तः [illegible] दाहरणम् [illegible] किवान् लक्ष्मीवानिति मकारान्त मकारोप [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यवादेर्यवमान् भूमिमान् इत्यादि ।

तडिदादिभ्य इति । चकारात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विसर्गः प्रसङ्गः एतत् [illegible] परिमाणेऽर्थे तु प्रत्ययो [illegible] मान्तोपधादित्यनेनैव सिद्धे परिमाणार्थं वचनम् ।

किमिति । किमः किरादेशो वक्तव्यः । चकारात् [illegible] [illegible] यत्किम्भ्यां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

किम् शब्दस्य किरादेशो भवति यतौ परे वकारान्तस्य वकारस्य यकारो भवति। कियान्।

भाद्येतदोषा ॥ ३९ ॥

वत् प्रत्यये परे एतत् शब्दस्य वा इत् इत्यादेशो भवत। गुरुः शिवेतिनिमित्तात्मजस्य वा इति गुरुस्तथापि वकारादन्तस्यैव ते रकारादेशो भवति न ञन्तस्य। यस्मिन् पक्षे वा इत्यादेशस्तस्मिन् पक्षे म ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवति एतावान् इयान्।

तुन्दादेरिलः ॥ ४० ॥

तुन्दादेरिलप्रत्ययो भवति मत्वर्थे। तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः।

औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ ४१ ॥

उन्नता दन्ता यस्य स. दन्तुरः।

श्रद्धादेलुः ॥ ४२ ॥

श्रद्धादेर्गणालुप्रत्ययो भवति। श्रद्धास्यास्तीति श्रद्धालुः दयालुः कृपालुः।

असमायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विन् वक्तव्य ।+।

तपोऽस्यास्तीति तपस्वी मायावी मेधावी स्रग्वी।

वाचोग्मिनि ॥ ४३ ॥ वाग्मी।

+ वाचशब्दादस्त्यर्थेग्मिनिप्रत्ययोवक्तव्य ग्मिनेर्गकार अमादित्व्याश्चर्यं अथवा वाचोगमिनिरितिकृदेवाचोग्मिनि प्रत्यये वाचशकारोऽस्तादेशयं तिवक्तव्य एवच वाच इत्यसौपलवचाद्योमीत्यादावपि।

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ ४४ ॥   वाचालः वाचाटः ।

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ४५ ॥

ईषद् परिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्प पटुदेश्यः कवि-देशीय. ।

प्रशंसायां रूपप् ॥ ४६ ॥

प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूप्य ।

भूतपूर्वे चरट् ॥ ४७ ॥   दृष्टचर दृष्टचरी ।

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् ॥४८

अन्नं प्रचुरं यस्मिन् सः अन्नमयः । यत्रः मृण्मयोघट ।

स्त्रीमयो जाल्मः । अमृतमयचन्द्र ।

तदधीते वेदवाण् वक्तव्य ।×।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरण. । शोभनो अश्व अं वेदेति सौवश्व: ।

* वाचालादिति । कुत्सितमनर्थितं भाषितुं शीलमस्य कुत्सितभाषी तस्मि न्नभिधाते वाच्ये विनियत इत्यर्थ ।

ईषदपरिसमाप्ति किञ्चिद्न्यूनत्व प्रकृत्या प्रायस्य स्तुतिरिति यावत् ।

पूर्व भूत प्राक्तो ज्ञात इति यावत् टकारस्त्रीवर्थत्वात् दृष्टचरी ।

* चुर्येति । प्राचुर्यस्य विकारस्य प्राधान्यादिषु मे तथा तेषु वाच्येषु मयट प्रत्ययो भवत्य इत्यर्थ प्रकृतस्य भाव प्राचुर्य प्राचुर्याभिप्रायं अन्नमयुरोऽन्नमय यज्ञी विकारो घटस्य स्त्रीप्रधान जाल्मोऽसमीक्षकारी आदिशब्दात् स्वार्थेऽपि तदेवाह । अमृतमयचन्द्र इति अमृतस्य इत्यर्थ एतस्मादिशब्दादेव गो पुरीषे मयटगोमयं तद्भिन्नेत्वाद्रश्मयी स्त्रात्वीतादाद्वीप ।

तद् । अधीते पठति तद्वेद जानाति वा इत्यर्थ अण् वक्तव्य इत्यर्थ व्याकरणस्याध्ययनाभावाभिप्रायात् छत्रि प्रापाव्ययवादस्याह ।

न सन्धियोर्युट च सन्धिजीयो ॥ ४९ ॥

सन्धियौ तयो सन्धिजयो यकारवकारयोः सम्बन्धिन स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति उट् इट् इत्येतावागमो भवत वर्णविशेषं मत्वा यकारात्पूर्वमिकार वकारात्पूर्वमुकार । स्वरहीनं परेण संयोज्य । आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धि । वैयाकरण सौवश्व ।

इतोजातार्थे ॥ ४५ ॥ लज्जितः पण्डित हर्षित ।

तरतमेयस्विष्ठा प्रकर्षे ॥ ५० ॥

अतिशयेऽर्थे तर तम ईयसु इष्ठ इत्येते प्रत्यया भवन्ति। अतिशयेन लघु लघुतर । अतिशयेन शुक्ल शुक्लतम ।

सन्धियो [illegible] सन्धिजौ [illegible] भवति [illegible] । [illegible] सन्धियुक्तियादि । [illegible] उट् इट् इत्येतावागमौ भवत इति तौ च सन्धियोरेव [illegible] यकारस्य सन्धिजत्वाभावात् [illegible] एव यकारवकारयोर्विशेषं मत्वा यकारात् पूर्वमुकार [illegible] सन्धिजयो [illegible] यकारवकार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निषेध [illegible] निषेध [illegible] [illegible] वैयाकरणिरित्यादि

इतदति । [illegible] जातमित्यर्थे [illegible] प्रत्ययो [illegible] । [illegible] लज्जित एव [illegible] इत्यादि [illegible] ।

तरतमे । [illegible] प्रकर्षोऽतिशय अतिशयेन [illegible]

ईयसिष्ठौ डिताविति वक्तव्यौ ।+।

उकारो नुम् विधानार्थः । न सम्प्रहत इति दीर्घः । अतिशयेन लघुः लघीयान् । अतिशयेन पापः पापिष्ठः पापियान् पापीयसी । लघिष्ठः लघीयसी ।

गुर्वादेरिष्ठेमनीयस्सु गरादिष्टिलोपश्च ॥ ५१ ॥

गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल ह्रस्व दीर्घ प्रशस्य बाढ युवन् अल्प स्थूल दूर अन्तिकानां क्रमेण गर प्रस्थ स्फर वर बंहि ज्या द्राघ श्र साध यव कन स्थव दव नेद् एते आदेशा भवन्ति। अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरिष्ठः गुरोर्भावो गरिमा। अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः प्रेमा। अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः। अतिशयेन उरुः वरीयान् वरिष्ठः। अतिशयेन स्फिरः स्फेयान् अतिशयेन बहुलः

चित्रीयेत्राश्रीयानुक्तो न्यवेसया पाचकतरः पाचकतम इत्यादौ तरतमावेव नेष- ष्यिते ।

'गुर्वादेरिति । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः प्रियस्य भावः प्रेमा प्रियस्य प्रादेशः स्थ्‌स्य स्थादेशः अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः स्थेमा स्फिरः स्फेष्ठः स्फेयान् उरुः वरिष्ठः वरीयान् वरिमा बहुलः बंहिष्ठः बंहीयान् बंहिमा ह्रस्वः ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् दीर्घः द्राघिष्ठः द्राघीयान् प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् बाढः साधिष्ठः साधीयान् युवा यविष्ठः यवीयान् अल्पः कनिष्ठः कनीयान् स्थूलः स्थविष्ठः स्थवीयान् दूरः दविष्ठः दवीयान् अन्तिकः नेदिष्ठः नेदीयान् इत्यादयो यथाप्रयोगं ज्ञेयाः ।

न सन्ध्ययोरिउट् च सन्ध्यजौ यौ ॥ ४८ ॥

सन्ध्ययौ तयोः सन्ध्यजयोः यकारवकारयोः सम्बन्धिन स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोरिउडागमो भवति इउट् इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविशेषं ज्ञात्वा यकारात्पूर्वमिकारः वकारात्पूर्वमुकारः। स्वरहीनं परेण संयोज्यं। आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः। वैयाकरणः सौवश्वः।

इतोऽजातार्थे ॥ ४९ ॥　लज्जितः पण्डितः क्षुधितः।

तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥ ५० ॥

अतिशयेऽर्थे तर तम इयसु इष्ठ इत्येते प्रत्यया भवन्ति। अतिशयेन लघुः लघुतरः। अतिशयेन गुरुः गुरुतमः।

नसन्ध्ययोः। सन्धौ सन्ध्यजौ द्वौ [illegible] एवेति [illegible] [illegible]। यदि सन्ध्ययोरित्यादि। इउ इति उट् [illegible] [illegible] इति [illegible] इट् उट् इत्येतावागमौ भवत इति तौ च सन्ध्ययोरेव [illegible] [illegible] [illegible] सन्ध्यजत्वाभावात्तत्र यकारवकारयोर्विशेषं ज्ञात्वा सन्ध्यजकारात्पूर्वमिकार एव यकारवकारयोर्विशेषेण ज्ञात्वा वकारात् पूर्वमुकार इत्यर्थः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न निषेध वृद्धौ [illegible] [illegible] निषेध वृद्धौ [illegible] [illegible] सौवश्विक [illegible] वैयाकरणिरित्यादि।

इतजाते। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] एवं [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible]।

तरतमे। तरप् तमप् ईयसुन् इष्ठन् [illegible] तथा प्रकर्षोऽतिशयः अतिशयेन लघुः

ईयसुनिष्ठौ डितावित वक्तव्यौ ।+।

उकारो नुम् विधानार्थः । न सम्महत इति दीर्घः । अतिशयेन लघुः लघीयान् । अतिशयेन पापः पापिष्ठः पापियान् पापीयसी । लघिष्ठः लघीयसी ।

गुर्वादेरिष्ठेमनीयस्सु गरादिष्टिलोपश्च ॥ ५१ ॥

गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल ह्रस्व दीर्घ प्रशस्य बाढ युवन् अल्प स्थूल दूर अन्तिकानां क्रमेण गर प्रस्थ स्फ वर बंहि ज्या द्राघ श्र साध यव कन स्थव दव नेद एते आदेशा भवन्ति । अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरिष्ठः गुरोर्भावो गरिमा । अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः प्रेमा । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः । अतिशयेन उरुः वरीयान् वरिष्ठः । अतिशयेन स्फिरः स्फेयान् अतिशयेन बहुलः

णि नीचैस्तरां तीव्राद्गुणवैयर्थ्यं यथा पापतर पापतम इत्यादौ तरतमावेव नियमिष्ठौ ।

गुर्वादेरिति । अतिशयेन प्रिय प्रेष्ठ प्रियस्य भाव प्रेमा प्रियस्य प्रादेश स्थूलस्य स्थवादेश अतिशयेन स्थिर स्थेयान् स्थेष्ठ स्थेमा स्फिर स्फेष्ठ स्फेयान् उरु वरिष्ठ वरीयान् वरिमा बहुल बंहिष्ठ बंहीयान् बंहिमा वृद्ध वर्षिष्ठ वर्षीयान् तृप्र त्रपिष्ठ त्रपीयान् वृन्दारक वृन्दिष्ठ वृन्दीयान् दूर दविष्ठ दवीयान् युवा यविष्ठ यवीयान् ह्रस्व ह्रसिष्ठ ह्रसीयान् ह्रसिमा क्षिप्र क्षेपीयान् क्षेपिष्ठ क्षेपीयान् क्षेपिमा क्षुद्र क्षोदिष्ठ क्षोदीयान् क्षोदिमा अन्तिक नेदीयान् नेदिष्ठ बाढ साधीयान् साधिष्ठ युवाल्पयो कन्दा कनिष्ठ कनीयान् इत्यादयो यथाप्रयोग ज्ञेया ।

वहीयान् । अतिशयेन दृढं द्रढीयो । जगशब्दाद्दीयसः वृद्धस्य ज्यायान् ज्येष्ठ । अतिशयेन दीर्घं द्राघीयान् द्राघिष्ठः द्राघीयसी द्राघिमा । प्रशस्यस्य श्रादेशः इष्ठस्येका-रस्य यि भवति अतिशयेन बहु भूयिष्ठः । ईयसङ्लोपः भूयान् भूयसी । दूरस्य दवादेशः दविष्ठः दवीयान् दवीयसी क्षिप्रशब्दस्य क्षेपादेशः क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् । क्षुद्रशब्दस्य क्षोदादेशः क्षोदीयान् ।

बहोरिष्ठे यिः ॥ ५२ ॥

बहोरुत्तरस्येष्ठप्रत्ययस्येकारस्य यिर्भवति । बहोः स्थाने भूयादेशः भूमा ।

किमेत्तिङव्ययाद्‌घादाम्वद्रव्यप्रकर्षे तरतमयोराम्प्रत्ययः ॥ + ॥

कुतस्तरा परमाणव कुतस्तमामारम्भकत्वम् ।

उच्चैस्तरां गायति पठतितमां पचतितमां ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ५३ ॥

उच्चकैः यकं सकं सर्वकः ।

इष्ठीयइति । प्रशस्यवृद्धयोर्ज्यादेशः समानाज्जशब्दादीयस ईकारस्य लोपो वक्तव्य श्रत्र प्रशस्यस्य श्रादेश बहोरिति बहोर्लोपोभूच बहोरिति इष्ठकारस्यैव बहोर्भूरादेशे यदादेशस्थाने एकदेशविकृतन्यायेन च बहोरिति इष्ठप्रत्यये परे बहुशब्दात् यि प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः अथवा इष्ठस्य यिट् इति साइतिकं प्रदमान्तम् ततश्च बहुशब्दात् परो य इष्ठेकार स यि भवति यदाहुः इति स्थानसम्भवात्यपि श्रादेशो प्राप्ते श्राद्ये परस्येति परिभाषया इकारस्य यि श्रादेश किन्तु बहुशब्दात्परे इष्ठप्रत्यये य ईकार स यकारपूर्वो वक्तव्य इत्यादि ।

किमेत्तिङव्ययादिति एभ्य परयोस्तरतमयोरित्यर्थः । अव्ययत्वाद् द्रव्यप्रकर्षे एवनेद उच्चैस्तरस्य एषां सद्भाव प्रमाणाभावात्तदारम्भकत्वेनाभिमता परम च

परिमाणे दघ्नाद्य ॥ ५४ ॥

परिमाणेऽर्थे दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति जानुदघ्नं जलं शिरोद्वयसं पुरुषमात्रं ।

द्वयोर्बहूनांचैकस्यनिर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ ।×।

कतरोभवतोः काण्व काण्व कतमोभवतातान्त्रिक भवतोर्यतरस्माकिंकस्तत उद्ग्टहातु ।

सङ्ख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीय ॥ ५५ ॥

द्वयोः सङ्ख्यापूरक द्वितीयः त्रयाणां सङ्ख्यापूरक तृतीय. त्रेः सम्प्रसारण ।

षट् चतुरो स्थट ॥ ५६ ॥ षष्ठ चतुर्थ ।

पञ्चादेर्मट् ॥ ५७ ॥

पञ्चम सप्तम. अष्टम. नवमः ।

धीऽतिशयेन कृत एव पदात् नामसलार्थेर्वा पृथिव्यादिचतुष्टयारम्भकत्वम्य तिमनेन कृत इत्यर्थ ।

परिमाणे इति । दघ्नद्वयसमात्रादय तत्र दघ्नद्वयसावुर्द्धमाने मात्रस्त्वविशेषेण मादिशब्दात् पुरुषहस्तिभ्यामित्यण् च पुरुष प्रमाणमस्य पौरुष मीवति वाशब्द व्यवस्थया टिल्लोपाभाव इत्प्रमाणमस्य ऊर्ध्वम् मचे पुरुषमात्रमित्यादि द्वयो-र्मध्य एकस्य निर्धारणेकिमादिभ्य किं यत्तदनाडतर एव बहूनां मध्ये निर्धारणे डतम इत्यर्थ काण्व काण्वमाणीव तान्त्रिक शाब्दम तर्के कुशलश्चैक उद्ग्रहातु समिहान्तावलम्बेन पथमनुपन्यस्तदित्यर्थ ।

सङ्ख्येयविशेषेति । सङ्ख्यानुकर्ष सङ्ख्येयनाम विशेष तत्पूरकत्वस्यावधारण इत्यर्थ द्वयोर्सङ्ख्यायी पूरक सम्प्रसारण सवर्णस्य रेफस्य ऋकार. षट चतुरो

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ ५८ ॥ विंशतितमः विंशतिः ।

विंशतेस्तिलोपोऽडिति ॥ ५९ ॥ विंशः विंशतमः ।

शतादेर्नित्यं ॥ ६० ॥ शततमः ।

एकादशादेर्डट् ॥ ६१ ॥

एकादश द्विचाष्टानां द्वात्रयोष्टाः । द्वादश, त्रयोदश अष्टादश ।

कतिकतिपयाभ्यां ॥ ६२ ॥ कतिथः कतिपयथः ।

सङ्ख्यायाः प्रकारे धा ॥ ६३ ॥

द्विप्रकारं द्विधा चतुर्धा गुणो धमुञ् च द्वैधा त्रेधा ञित्त्वात् वृद्धिः । यस्य लोपः ॥

धमोम् ॥ ६४ ॥ द्वैधं त्रैधं ।

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वसुच् ॥ ६५ ॥ पञ्चकृत्वः ।

द्वित्रिभ्यां सुः ॥ ६६ ॥ द्विः त्रिः ।

रिति थट् चतुरश्छयतौ [illegible] प्रथमो [illegible] यथा चतु[illegible]
सङ्ख्यापूरण इति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] पञ्चादेरिति [illegible]
[illegible] पञ्चादिर्मपर्यन्तानां [illegible] सप्तम अष्टम नवम दशम एकाद[illegible]
देरिति [illegible] [illegible] द्वादशेत्यादौ द्विचाष्टानां [illegible]
[illegible] [illegible] द्वात्रयोष्टाः [illegible] द्वाविंश त्रयोविंश द्वात्रिंश
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथैका[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] विंश [illegible] [illegible] [illegible]

बह्वादेः शस् ॥ ६७ ॥ बहुशः प्रतयः ।

तयायटौ संख्यायां । ६७ ।

द्वितीयं तृतीयं द्वयं त्रयं ।

शेषा निपाताः कत्यादयः ॥ ६८ ॥

का संख्या येषां ते कति ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

—o—

ीप. तृचोऽपृचेति वा प्रकृते परे तृचो भवति तृचविधिसामर्थ्याद्विकारादानुपूर्व्या आपद्यते वा प्रत्ययान्तादच् चकारोऽधिकस्यार्थं, क्रियाया आवृत्तौ क्रियाभ्या इति गणने संख्यावाचकात् कृत्वस् प्रत्ययः इत्यर्थः पञ्चवारानिति पञ्चकृत्वः द्विविध्या हरित्वमपि क्रियाऽऽवृत्तिविषये च ।

बह्वादेरिति । बह्वादेः कारकादिषवैषेन बहुना सामीप्यादौ अ न्यायापि क्रियाभ्या इतिविषय एव भूरिशः मधशः स्तोकशः अल्पशः अनेकशः इत्यादि ।

तयायटाविति । तयप् अयट् च तौ संख्याया अवयवविवक्षायां भवत इत्यर्थं द्वावयवौ यषीमावयवा इति विग्रहे द्वितयी त्रितयीत्यत्र मद्रादित्वादीप् द्वयीत्रयी यथायथंकित्वात् द्वित्र तृतीय् केचित्, तयायटौ इति पठित्वा द्वितादितीये मद्रादित्वादीप् इत्याह [illegible] यावत् यत्नशीप इत्येव सिद्धे द्वितये द्वये प्रयत्न ।

तद्धितप्रत्यया नामलक्षणात् नामार्थेऽभिधानमव्ययत्वादनुक्तमिपचयेमाह शेषा इति । निपाताश्चाव्ययेनिपात्या विमक्तावापादिषु कति का संख्या येषां कति । एव यति तति इत्यादि प्रयोगाद्भ्रमम् ।

॥ इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वत प्रसादे तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ इति सारस्वतं पूर्वार्द्धं ॥

॥ सम्पूर्णम् ॥

—o—

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ ५८ ॥ विंशतितमः विंशतिः ।

विंशतेर्नित्यलोपो डिति ॥ ५९ ॥ विंशः विंशतमः ।

शतादेर्नित्यं ॥ ६० ॥ शततमः ।

एकादशादेर्डट् ॥ ६१ ॥

एकादशः द्विचाष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः । द्वादश, त्रयोदश अष्टादश ।

कतिकतिपयाभ्यां ॥ ६२ ॥ कतिथः कतिपयथः ।

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ ६३ ॥

द्विप्रकारं द्विधा चतुर्धा गुणो ऽण् च द्वैधा त्रैधा णित्वात् वृद्धिः । यस्य लोपः ॥

मतोम् ॥ ६४ ॥ द्वैधं त्रैधं ।

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् ॥ ६५ ॥ पञ्चकृत्वः ।

द्वित्रिभ्यां सुः ॥ ६६ ॥ द्विः त्रिचत्वं ।

डिति [illegible] [illegible] [illegible] षट् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एकाद[illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

बह्वादेः शस् ॥ ९७ ॥ बहुशः शतशः ।

तयायटौ सङ्ख्यायां । ९७ ।

द्वितीयं तृतीयं द्वयं त्रयं ।

शेषानिपाताः कत्यादयः ॥ ९८ ॥

का संख्या येषां ते कति ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

कीप: गुणीभूतेति वा प्रत्यये परे गुणो भवति गुणविधिनामथ्याँ[illegible]
भावपदे वा प्रत्ययान्तादप् बह्वादीविकल्पार्थ: क्रियाया पाठन्तो क्रियाभ्या[illegible]
गणने संख्यावाचकात् सत्वस् समासा इत्यर्थ: पञ्चवारानिति पञ्चकृत्व: द्विनि[illegible]
सुरिव्यतापि क्रियाभ्यावृत्तिर्वा न ।

बह्वादेरिति । बह्वादे:कारकादित्यर्थेन बहूनां स्वामीत्यादौ न यथापि क्रियाभ्या[illegible]
वर्तिवचन एव भूरिशः अल्पशः स्तोकशः कतिशः पदैकश इत्यादि ।

तयायटाविति । तयप् अयट् च तौ संख्याया अवयवविवक्षायां भवत इत्यर्थं[illegible]
चावयवो यथोवाचयता इति विग्रह द्वितयी त्रितयीत्यत्र बह्वादित्वादीप् ययोवर्[illegible]
अयायटदित्यात् द्वित इतीप् केचित्, तयायटौ इति पठित्वा जितादिद्वीं[illegible]
बह्वादित्वादीप् इत्याहुः न चासत् यस्मात्ति इत्येव सिद्धे जित्वं व्यर्थं प्रसङ्ग ॥[illegible]

तद्धितप्रत्यया आगमलक्षणात् कारके नाभिधानुप्रयुक्त्याद्युक्तनिपातनैमाद[illegible]
शेषा इति । निपातनाद्यथेनिपाता: जितपडादाय कितिवे कति, का सङ्ख्या[illegible]
कति । एवं यति तति इत्यादि प्रयोगाद्युक्तम् ।

॥ इति श्रीमद्वासुदेवविरचिते सारस्वत प्रसादे तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ इति सारस्वतं पूर्वार्द्धं ॥

॥ सम्पूर्णम् ॥

सर्व्वदर्शनसंग्रह	...	१
भामिनीविलास – सटीक	...	२
हितोपदेश – सटीक	..	१
भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	...	१
बहुविवाहवाद	...	।
दशकुमारचरित—सटीक	...	१॥
परिभाषेन्दुशेखर	..	॥।
कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ)	.	॥
चक्रदत्त (वैद्यक)	.	१॥
उणादिसूत्र – सटीक	..	॥
मेदिनी कोष	...	१
पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्म्म-सङ्कलितम्]	...	२॥
विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	...	॥
माधवचम्पू	...	।=
तर्कसंग्रह (इंराजी अनुवाद सहित)	...	॥
प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवकविविरचित)		१
विवेकचूड़ामणि [श्रीमत्शङ्कराचार्य्य विरचित]		।=
काव्यसंग्रह [सम्पूर्ण]	...	५
लिङ्गानुशासन (सटीक)	...	।
ऋतुसंहार—सटीक	...	।=
विक्रमोर्व्वशी—सटीक	...	१॥
वसन्ततिलकभाण	...	।=
गायत्री [वङ्गाक्षरैः]	...	
सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) सांख्यप्रवचनभाष्य		२
भोजप्रबन्ध	...	॥।
नलोदय—सटीक	...	॥=
ईश केन कठ, प्रश्न, मुण्ड, माण्डूक्य,[सटीकसभाष्य]		५
छान्दोग्य (उपनिषद्) [सभाष्य सटीक]		५
तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर(उपनिषद्)सभाष्य		

५८	बृहदारण्यक (उपनिषद्) [भाष्यसहित] ..	१०
६०	मुद्गर ...	३
६१	शार्ङ्गधर [वैद्यक] ...	१
६२	वैतालपञ्चविंशति .	॥०
६३	पातञ्जलदर्शन [सभाष्य सटीक सम्पूर्ण] ..	४
६४	आत्मतत्त्वविवेक [बौद्धाधिकार] ...	२
६५	मुक्तिकोपनिषद् ...	—
६६	पदमानविधानानि ...	१
६७	नागानन्दनाटक ..	१
६८	दुर्गादुर्गमम । मध्यमाधिकारभाष्य सहितम्	२
६९	चन्द्रशेखर चम्पू काव्यम् सम्पूर्ण ...	१
७०	सामविधान ब्राह्मणम् भाष्यसहितम् ...	२
७१	आरण्य संहिता भाष्य सहिता ..	१
७२	विद्धशाल भञ्जिका नाटिका—सटीक ...	१
७३	कारण्डव्यूह [बौद्धशास्त्रम्] ...	२
७४	कुवलयानन्द—सटीक ..	१
७५	प्रियदर्शिका नाटिका—सटीक [श्रीहर्ष विरचिता]	॥
७६	सारस्वत व्याकरण—सटीक ...	१।
७७	वासवदत्ता—सटीक .	२
७८	पुष्पबाण विलासकाव्य [कालिदास कृतम्] सटीक	॥
७९	आर्या शतकम्, पादारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मित शतकम् कटाक्ष शतकम् ...	१
८०	मनुसंहिता — कुल्लूकभट्टकृत टीका सहित...	५
८१	नैषध चरितम् (टीकासहित) मल्लिनाथकृत	१०
८२	चन्द्रालोक (प्राचीन अलङ्कार ग्रन्थ) .	॥

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिर—बि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्यस्य

सकाशात् लभ्यानि।

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिर—बि. ए. उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य
सकाशात् लभ्यानि।